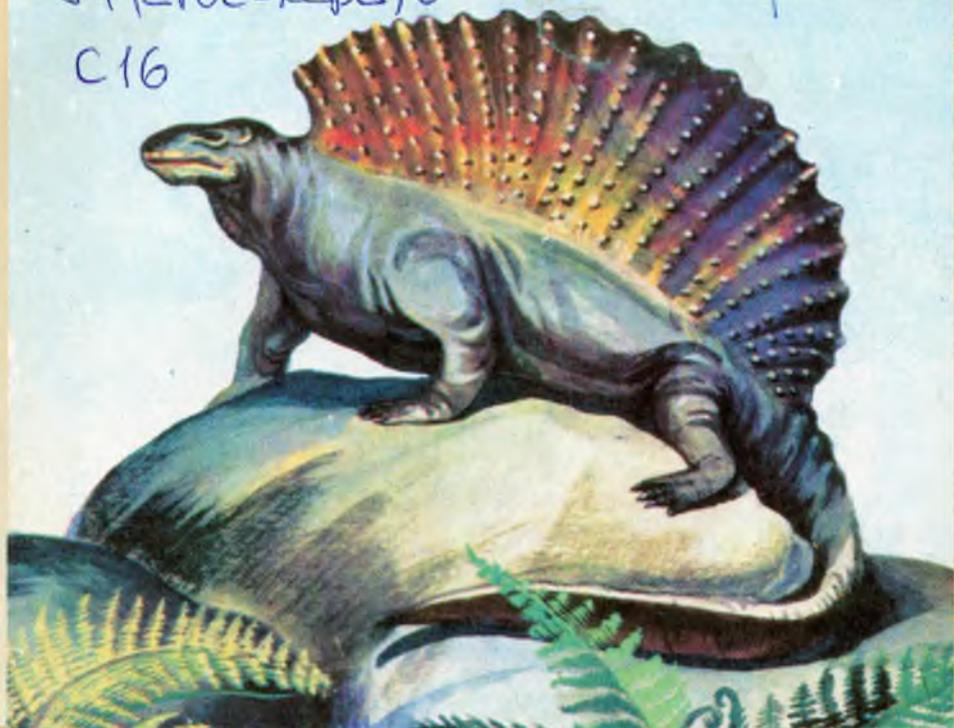

84 (2Poc-Kapa) 6

Kapa: 6078

C16

САЛПАГЪАРЛАНЫ РАМАЗАН

ТАУБАТЫР

БЛА

ДФОЗА

Салпагъарланы Рамазан

ТАУБАТЫР БЛА АФОЗА

Фантастика повесть

Къарачай ш - 2009

84(2 Рос. Кара) 6-4
С 16

Рецензенты: Суюнчев А. А. – поэт- прозаик.

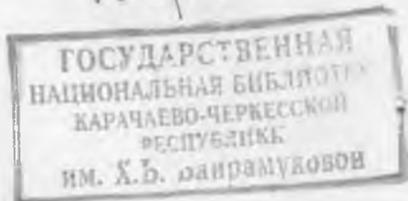
Хапаев С. А.-кандидат географических наук,
профессор.

Байчоров С. Я.-доктор филологических наук.

Профессор.

Кара: 6078-А

Карачаевск 2009

ТАУБАТЫР БЛА АФОЗА

1

Мен сарытюзчюме. Эсде – бусда болмай тургъанлай, Москвагъа барыргъа иш чыкъды да, чалкъычы джашча, эртенбла эртде туруб, ингирде огъуна хазырлаб къойгъан дженгил сагюнджюмю да алыб, къабакъ эшикден чыкъдым. Базаргъа ашыкъан адамча, тири – тири атлаб, уллу чайыр джолда останоквагъа бардым. Автомашина келгенни кёргенлей, гуждарча, джити къарайма, къол тутама. Талай машина тохтамай оздула. Ызларындан къараб: «Джолоучу джолда къалмаз, дегендиле нартла, мен да къалмазма.» дейме ичимден. Автомашинала заманыбызны чайыр джолда баргъан темир къобаныдыла. Сынаб къарасанг, былайтын озмагъан тюрлю машина джюкду. Къайсы бири да шыбыла таууш этиб озады.

Атылыб келген къара «Волга Газ- 24 ге» къол тутдум. Ол, шапа къазанны тюркюн къыргъанча, темир къырдыргъан таууш этдириб: джолдан онг джанына чыгыб, тамырдан тойгъан эркек эшек кюлге аунагъанча, букью – букью этдириб тохтады. Мен ашыгыш атлаб къатына джетерге, къайры барлыгъымы да сормагъанлай, рульге къадалыб гургъан «олтур» деди, айтханына болушдургъанча башы бла да кёргюздю. Онг джанында арт эшикни ачыб олтурдум. Машина тохтагъаныча, терк тебреди. Машинада экеулендиле. Мен ала бла саламлашыб:

-Джолугъуз болсун, - дедим.

-Сау бол, къайрыса? – деди джюрюлюб баргъан.

-Минводхама, алайдан Москвагъа учарыкъма,- дедим.

-Биз да алай арыбыз, - деди шофёр. – къатынгда олтургъан джаш да Москвагъа барады, алай а бу Нарсанадан поезд бла кетерикди, сен да поезд бла барсанг, джол нёгерле болуб бирге барлыкъ эдигиз. Мен ызыма къайтырыкъма.

Джангыз бир айтырым, биз Элтаркыач бла ауарыкыбыз. Учккенде бир адамга тюбей барлыкыбыз. Мен:

-Бригадирни алашасыча, эки атлай да бир тохтай баргъан поездден эсе, самолёт бла табыракыды, дженгилерекди,- дегенимде, шофёр:

-Аны мен да айтханма Таубатыргъа, не эсе да чыртда унамайды,- деди.

Таубатыр мени кыатымда олтургъан джашны атыды. Ол гынгылаб кыйгъан болмаса, чыртда джукъ айтмады.

Кыашхабаш шофёрну джылы мени тенглирек кёрюнеди. Алай эсе, ол джарты ёмюрню артха силдегенди. Сёлешген сагъатда, баргъан суугъа джалгъан суу дегенча, сёзлерине ууакъ чамчыкыла чырмауукылапа барадыла. Бу сары шинли адамны сакъалында кызылсыман тюклері джез чыбыкылача кёрюнедиле. Сарылыгы ючюн атагъан болурла, аты Сарыбийди. Токъ адамды.

Таубатыр Сарыбийден эки кереге джаш кёрюнеди. Кёб сёлешмейди. Бир уллу иши болгъанча сагъышлыды. Сакъалмыйыгы газа джюлюнобдю. Кыара чачына джашлай акъ тюкле кыатыша башлагъандыла. Адам илешир кыаны барды.

Джазгъа кючден чыкыгъан текеге ушаб, юсюнде кыаргъа кыабар эти джокъду дерча арыкыды. Ортадан бойлуракъ арыкы сюегини аллына бёченгилеги, кызыл уууртлу джукъа акъ бетинде кочхарныкыча уллу кынгыр бурну, теренирек кёз чунгурларында джудузлача джаниган тегерек джити кёзлери, башын, имбашларын аллыракыга тутуб тургъаны. была барысы да джашны учарга тебреген кыушха ушатадыла. Уллу акъ мангылайыны ортасырагъын-да эли басхан чакылы бир табы барды. Алай болса да, сыйномлю, чырайлы джашды. Былай кёргенлей, таукелиги, тирилиги болгъан адам болур деб келди кёлюме.

Сарыбий мени хапарымы да сора, кеслерини хапарларын да айта барады:

-Къатында олтурган Таубатыр Уллу Къарачайданды, мени эгечимден тууганды. Мен Лаба ёзенде, огъарыда, къошда джашайма. Бусагътда келгенибиз да анданды.

Биз ушакъ эте, къараб къарагъынчы, шыб деб, “хыйлачы” базарчыгъы болган шахаргъа джетиб, алайдан онг джанына. къон чыкыган таба бурулдукъ. Ташкёмюр отда къызган темирча. къызарыб – агъарыб, аллыбыздан джерни башын аяусуз джарытыб, Кюн да чыкъды. Машалла машина деген затха, биз кёб турмай, учхан къушча, шууулдаб джетиб, Эльтаркъач башында айланч джолла бла тикни ёрге тебрedik. Огъартын келген бир «Уазик» машина къулакъ отлу адамча. ары-бери эте келиб, бизни машинабызны сол джанындан кра къочхарча, «дюн»деб уруб тохтады. Насыбха, экиси да тормазладан герк басдыла ансы...

Сарыбийча семиз, быдырлы, къон кюйдюрген мутхуз мор бати бла бир адам «Уазикден» чыгъыб:

-Энгишге барганны тохтатхан къыйын болады. сен бир джанына джанласанг а. алан. къарачайлы, -деди.

- Мен сени тюрлю - мюрлю эте келгенинги кёрюб, мадар болганыча бирни джанладым, мындан ары, джугътурча къаягъа ёрлерик тюл эсем... Энди, иги джаш, къалай суюсенг алай эт, машинамы «джараларын», сау эт,- деди Сарыбий, «Волгасыны» урулган джерлерине къараб.

Биз да тюшюб машиналагъа къарадыкъ. «Волганы» бамфери. къанаты, капоту бюнюлген эдиле. «Уазик» мындан маджалыракъды.

«Уазикни» иеси суудан къургъакълай чыгъыб кетерге излеген болур эди:

-Сенсе терс. Сен ишлетирге керексе мени машинамы!- деб, уллу – уллу сёлешиди. джар оюлганча, базыкъ тауушу бла (энди аны атына Джарояр дейик).

-Сен кесинги терлигинги къалай кёрмейсе?!- деб, Сарыбий атламы бла ёлчелеб, джолну кенделенине ары – бери барды. Экиси дагъыда бир кесек даулапдыла. Бойну

кючлю ёгюзча. Джарояр сёз ангыларгъа унамагъанында,
Таубатыр:

-ГАИ- дап адам чактырайыкъ, алайсыз боллукъ тюлдю,-
деди. Джарояр, ГАИ деген сёзню эшитгенлей, джылынган
пластилинча джумушады да, шош ауаз бла айтды:

-Кечигиз, джашла, дженгиллик этиб айтама ансы, менме
терс. ГАИ – ЧАИ да керек тюлдю. Машинагъызны заводдан
чыкъгъанча этдирейим. Шахарда машиналаны алакат, уста
ишлей билген тенгим барды.

Апы эрлай башха тюрлю сёлешгенине не айтыргъа
билмей, биз бир-бирибизге къарадыкъ.

-Ийнаныгъыз, мен сёзюме къачан да толума.-деди
Джарояр, къолу бла Элтаркъач таба кёргюзюб,- ма алайда
джашайма.Юйге барайыкъ. Адам ачымай къалгъаны ючюн,
бир малчыкъны бойнун да къанатайым.

-Машинабызны ишлетсенг болду, андан сора сенден
джукъ излемейбиз,- деди Сарыбий, сары сакъалын сылай.

Ол кёзюуде, тёбентин, биз келген джанындан, гуура
бёденеча, чубуркъуйрукъ къызыл «Нива» автомобиль
къатыбызгъа келиб тохтады. Андан орта бойлу, башында
фурашкасыча, къызыл къанлы къатангы джаш тюшюб келиб
бизни бла саламлашды да, удостоверениесин ачыб кёргюзюб,
ГАИ-ни къулдукъчусу капитан деб, тукъумун,атын айтды.
Андан сора, машиналаны экисини да тётереклерине айлашыб
къараты да:

-Быллай ишлеге къарагъан бизни борчубузду.-деди.

-Биз кесибиз келишгенбиз.-деди Джарояр.

-Алай айтыб кетиб, артда скандал болуучандыла.-деди
капитан. Ол «Волганы» шофёру ким болгъанын сорду

Сарыбийни къатына джууукъ келиб, солучу, деди. Андан
сора Джарояргъа да алай этди да:

-Тартханынг барды, къарнаш.-деди.

-Ишгирде азчыкъ тартхан эдим.- деди Джарояр.

-Таша дери ичкенле да бизге алай айтыб къоюучан-

дыла бир-бирде,- деб, машинасындан къара папкасын алыб, джолну, машиналаны тургъан джерлерин ёлчелеб, чертёжларын сызыб, шофёрланы тукъумларын, атларын, аталарыны атларын джазыб, джарашдырыб, папкасына салды да, бир къагъытчыкъны джазыб, Сарыбийге тутдуруб:

-ГАИ-ге келиб, муну бла сорсанг, мени табарыкъса,-деб, чест бериб, машинасына миниб, джолуна кетди капитан. Аны келгенин кёрюб, джумушакъ болгъан болур эди зауаллы Джарояр, бир да ишексиз. Алай болса да, Джарояр, айтханыча, бизни юйюне алыб барды. Баргъаныбызны кёрюб, аллыбызгъа биринчи чабхан Акътёш болду. Ол айюча мазаллы, акъ бла сары кьолан ит эди. Акътёш эрине-эрине, бизге «хаф-хаф» дей келди да, къабакъ эшикни ачаргъа деб, машинадан тюшген Джарояр, «къайгъынгы кьой да, кет былайдан», дегенинде, ангылагъанча, къуйругъун булгъай, кесини этер ишин толусу бла толтургъаннга санагъанча, алай ары джанлады.

Биз уллу, кирсиз, кенг арбазда машинадан тюшдюк. Джароярны джашы болур эди, бир төртсандыкъ джаш юйден чыгъыб, иги кьонакъбайча, бизни бла джылы саламлашды. Джарояр бизни ичкери чакъырыб, таб джарашхан бёлмеге элтиб:

-Машинагъыз ишленгинчи, кесигизни юйюгюздеча, иги таб джарашыгъыз,- деб чыгъыб кетди. Сарыбий меннге: -Алан, Бекмазан, сенден айыблы болдукъ, кечинлик эт. Былай боллукъбуз деб, кимни акъылында бар эди. Эрлай ары джетдириб кьоярбыз деб, алай эди мурат. Энди Джарояр да айтханыча, алай кысха тындырыб кьоялырмы ишни? Сен ашыгъа болур эдинг, джолгъа чыгъыб, кьол тутсаг, бир зат табылыр эди, не да бизни бла шахаргъа дери барыб, алайдан кетсенгми табыракъ болур, къайдам, кесинг акъылыса. Бизни уа ишибиз башхалы, кесинг кёресе,- деди.

-Гейри, Сарыбий, төрде джарашыб, бу таб олтургъаным бла баш джартыны кьолгъа алмай, сеннге кьоюб кетиб

къалатмам,- дедим чам халда.-“джолоучуну джолу бир,” деб, халкъ бошуна айтхан болмаз, энди не боллукъ эсе да,бирге болайыкъ. Хата джожьду. Къайгыргъанынг ючюн сау бол.

Таубатыр терезе таба къараб:

-Баш джартыла келедиле,- деб, Джароярны джашы къарачай къочхарчыкъны мюйюзюнден тартыб келгенин кёргюздю. Биз бир-бирибизге къараб ышардыкъ, кюрепмесе да боллукъ эди. дедик. Алай болса да, чот Джарояр айтханча бола башлады.

Таубатыр столда альбомну ачыб. картлагъа къарайды. Ол аланы аудура-аудура барды да, бир джеринде иги кесек мычыды. Джашны эсин кесине бёлген бояулу картдан суй-юмлю къараб тургъан, керти ариу кызыны тюрсюню эди.

Сарыбий телевизорну балында шахматланы къолуна алыб, жыгъар-жугъур этдирди да :

-Былагъа къалайса?- деди меннге.

-Кесинге база эсенг, тиз,- дедим, алагъа къолайсызлыгъ-мы джашыра.

-Къабханнга ол сен айтхан баш джарты, къабылгъаннга ашыкъылик. разымыса аннга,-деди Сарыбий.

-Огъай. - дедим мен,- джолгъа ашыкъгъан заманда башны юйютген да этиб, биширген да этиб, киши келтирлик толдю, андан эсе, къабханнга джуорун.къабылгъаннга зукку чибин. Аны магъанасы былайды: мен джауорунну юсюндегин эндириб бошагъынчы, сен юй башында чибинлеге къараб турлукъса.

-Да, сен къабыллыкъ эсенг а ? – деди ол.

-Аны шахматла айтырла. - дедим.

Шахматланы тиздик. Арбитр-тёре Таубатыр болду. Ойнаб башладыкъ. Биз шахматлагъа уюб тургъанлай. Джарояр кириб:

-Алай эгигиз марджа, къонакъла, эрикмегиз. Джаш кибик токълуну къабугъун ала туралды. Джаш малчыкъ какча, боркъ.

дегенлей джумушаб кьаллыкьды. Ауузлана чыгьайыкь джолгьа, - деди.

-Огьай, огьай. хар кимни кьыйпаб айланма. Бизни кереклибиз джокьду, деб Сарыбий ёрге кьобду.

-Кьайгьырмаз, олтур да ишинги эт, - деб чыгьыб кетди Джарояр.

Биз оюнубузну бардырабыз. Кьарала бла Сарыбий ойнайды. Ол, оюнну аллындан огьуна чабыуул этеди, мен кьорууланыб кюрешеме. Оюн кёбге созулду. Базман ары иги дженгнгенди: мен аны юч пешкасы бла бир атын алгьанма, ол а мени беш пешкамы. эки абычарымы кьоратханды. Мени кьабыллыгьыма кёзюм джетгенди, алай болса да, сагьыш этиб, умугсуз шайтан – джек болсун дегенлей, кьадалыб кюрешеме.

Шахмат теорияны айтханына кёре, эки пешка бир дженгил фигурагьа тенгдиле. Алай эсе, Сарыбий мени эки дженгил фигурамы артыкь алгьанды. Ол энди азчыкь – азчыкь джырлай, ышара башлагьанды. Мен терен сагьышха кирген заманда, ол ёрге туруб, ары – бери бара келиб да, олтурады. Сарыбий, энди уа деб тургьанлай, меннге да келиб кьалды таблыкь. Уллу чабыуулагьа хазырлана, ол бир ход этди, алай а муратына джегалмады. Мен ат бла алгьа силкиниб, “Шах! дедим. Аны король бла джангыз бир чыгьар джери бар эди. Алайгьа баргьанлайына. дагьыда «Шах» дедим да, атым табанны джетдириб ферзясын кьангадан чортлатды. Ферзяны ургьан сагьатда, королуна дагьыда шах болду. Ол андан джаллагьан заманда, алайына бир ладьясын да агьыздым. Алай бла, энди оюнну базманы бери иги огьуна дженгди. Мени эки ладьям, атым эмда ферзям аны кьалгьан ууакь-тюек. фигуралары бла пешкаларын джыйын джаллы кьой сюрюоуню кьыргьанча этиб башладыла. Сарыбий:

- Ат оюн этдиргенинг болду. - деб. кьолларын ёрге кёлтюрдю. Таубатыр хорлам бла алгышслаб, мени кьолуму тутду. Сарыбийни уллу кёллюлогонден болду алай, ансы...

- Кесамат бузулмасын,- дедим Сарыбийге.

Джарояр кириб:

- Къайда. джашла, бир кьол чайкьагъыз,- деди. Аны ызында саханны алыб джашы кирди. Саханда, тылпыулары чыгъа, бишген этле, хычышла, бир шыша да бар эдиле. Биз кьол джууб, столгъа джарашдыкь. Кьонакьбайла чыгъыб кетдиле. Мен алгыши этдим да, Таубатыр бла мен бирер джюз грамм джибердик. Мен джауорунну, ол да бир омурауну алыб, къаба башладыкь. Сарыбий ёрге, юй башында чибинлеге къараб, замри болуб тохтады.

Кьолунда стаканы бла Джарояр кирди да:

- Туздукъдан эсе, татыранны суйген бар эсе...- деб. тохтаб къалды. Ол бир юй башына, бир Сарыбийге къарайды. Сарыбий а манскенча, чыртда кьымылдамай, ол огъай кирлик да къакъмай турады.

-Кьонакь, алай нек этиб тураса, дамдам нек кёрмейсе? – деди Джарояр.

- Меннге бусагъатда ашаргъа боллукь тюлдю. оразама. - деди Сарыбий, не кюлмей, не ышармай.

- Гёлеу ораза болурму, ансы бусагъатда къаллай оразалы ол. Не да ораза тутхан алай этибми туралы...- деди Джарояр.

-Аны оразасы мен бу кьолумдагъыны оноууи этиб бошагъыпчыды. Мени сыйлаб, адеб этиб тургъанлыгъыды. - дедим. Джарояр не айтыргъа билмейди. Биз анга чогну ангылатыб айтханыкъда, ол биягъы гюрбе тауушу бла харх этиб кюлдю. Сора меннге:

-Ол сёзюне толу болду, бер энди эркинлик, бер, иги джашча, бизни джолубуздан тыйма. - деди. Мен аны тилегин къабыл этдим. Джарояр да бизни бла олтуруб, аууздандыкь. Андан сора биз барабыз да арбазгъа чыкьдыкь. Таубатыр “ Волганы “ багажнигинден уллу, тышлы чемоданны бери

алды. Сарыбий бла Джарояр «Волгагъа» миниб. шахар таба кетдиле. Къалгъанла ушакъ эте, арбазда бир кесек мычыдыкъ. Ол кёзюуде арбазгъа бир къыз кирди да, уяла -- уяла. бизни бла саламлашды да, от юй таба бурулду. Таубатыр бла мен чемоданны алыб, кесибизни бёлмебизге кирдик. Мен сёзню Таубатыр джаратыр джанына буруб:

-Быланы ол бусагъатда келген къызлары школда устаз болуб ишлейди, ууакъ классланы окъутады. Классында джыйырма чакълы сохта барды. Кеси да институтда заочно окъуйду, - дедим.

-Сен быланы кёбден берими таныйса?-деди Таубатыр.

-Огъай, бюгюн биринчи кёреме, сенича.

-Сора къайдан билдинг аны барсын да?

-Бош затланы не билгени барды,- дедим мен, - сумкачыгъы бла бирге къолуна алыб келген дефтерлени тышлары бар эди. Алай эсе, ала сохталаныкъыладыла. Ол себебден, бу аланы окъутханына сёзюнг болмасын. Джыйырма сохтасы болгъанын а, джыйырма чакълы дефтери бар эди да, андан билдим.

-Заочно окъугъанын а къалай билдинг? – деб сорду ол.

-Къызгъа не кёб болса да онсегиз – онтогъуз джыл болады. Очно окъуса, ол джылгъа окъуб бошаб ишлеб тебрерик тюл эди, - дедим.

- Къайдам тейри, мен аны къолунда дефтер да эселеген эдим.- деди джаш.

Эшик ачылыб, Джарояр улу кирди да, бурунча, гошпан бла айранны тепсиге салыб, чыгъыб тебрегенлей, мен:

- Ашхы улан. айыб этме, бир сорайым. Ол биягъында келген къызчыкъ сени эгешчиниг болур, окъугъанмы этеди. ишлегенми этеди? – деб сордум.

- Тюз айтаса, мени джангыз эгечимди. Иги окъугъаны ючюн, директор къоймай салгъанды да, кесибизде, эде школда ишлеген этеди, ууакъ классланы окъутады.

Устазлык институтха заочно окъургъа киргенди былтыр,-
деди Джарояр улу.

- Сау бол, кѣб джапа, - дедим. Джаш чыгыб кетди.

- Сен уллу сынчы адамса. Туура Шерлок Холмсса, - деди

Таубатыр меннге.

- Эшта- эшта, аллай бирчикни ким да билликди,- дедим.

-Кел, эшикте чыгыб, бир тютюн кибик
къабындырайыкъ.-деб. ёрге турдум.Таубатыр. тепси
тубюнде чемоданны ачыб, андан нени эсе да алыб,
хурджунауна салыб. чемоданны башын ары иги
къысмагъанлай. арлакъ тюртюрб, кеси тютюн ичмесе да,
меннге нѣгерлик этер ючюн, биргеме тебреди. Биз юй
артында тереклеге чыкъдыкъ.

Заман кюнорта бола барады. Сейирди габигъаг. Терекле
саргъалгъан алтын чапракъаларын атадыла. Къачхы хауа
джазыгы кюннге ушайды; кирсиз кѣкде юзюк- юзюк
мамукълача. акъ булутланы джел кюн батхан таба. эл
тууарчы эртденнгидеча, ашыгыб сюреди. Джел аланы
барысын да Кюн бла биргелей батдырыб иерге излегенча
элтеди. Кюн. бугъунчакъ ойнагъанча, бир булутха
джашпырынады. бир суйген джашына тубеген къызча,
булутдан чыгыб ышарады, кюлюмсюрейди. Кѣкле турнала
анда- санда бир къычырыб, байрам парадда аскерчилеча,
тизилиб барадыла. Къайдан эсе да гусеницалы тракторну
баргъан тауушу энитиледи. Ким эсе да къыпха хазырлана,
«шабанкачыкъ» эгиб келе болур. Арлакъда, орамда ит хыны
- хыны чабды. Олда бизнича, къонакыгъа келген болур, бирла
ишексиз да.

Тереклени ичинде ары – бери бара, Таубатыр бла мен кѣб
затланы юскюнден ушакъ этдик. Джарты кюнню ичине мен
ангылагъан бла. Таубатыр бек уллу ишленмеклиги болгъан,
алебли джашды. Газа хауада иги кесек заманны
айланнгандан сора, биз бѣтмебизге къайтыб келдик. Юйге
киргенлей, джаш биягы кармагъа къарай башлады. Мен

пиджагъымы тагъаргъа деб шифонерны къатына баргъанлай, тѣппемден ток ургъанча болдум да, бери, артха туруб:

-Бы-бы... была бизни шаштырыргъа, алындырыргъа тебregenдиле! – дедим, тилим бюлджоргю эте. Таубатыр менге ойнаб айтады деб кѣлюне келген болур эди, бери бурулуб:

-Не бла алындырлыкъдыла? – деб, соруулу къарады.

-Къабыргъа бла шифонерни ортасын къолум бла кѣргюзюб

-Алайда сарыубек барды. кел, ары чыгъайыкъ, - деб, джашны билегинден эшик таба гартдым.

-Мен да бир къарайым. - деди ол.

-Къой, песине къарайса. Бери айланыб кѣзлерин джандырыб турады, бек къоркъуулу, эрши затды. Къой, барма. кеслерине айтайыкъ да, ары алсынла. - дедим, джашны эшик таба тарта. Таубатыр унамады. Тилеб, билегин къолларымдан ычхындырды да, барыб къарады. Къарагъанлай, сир болуб къалды. Ол алай бир кесекни турду. Асыры къоркъгъандан къымылдаялмай тура болур, деб келди мени акъылыма. Мен а эшикни да ачыб, къачаргъа хазырма, джашны къоюб кеталмайма ансы. Бир заманда, Таубатыр, башында бѣркюн алыб, аны бла ары узалды. Кѣзюме кѣрюне болурму, ансы алай къалай этерикди, деб келди кѣлюме. Сарыубекге ушагъан ол генезир джаныуар бусагъатда меннге кѣрюнмейди. джашны къолундан къабарыкъды, неда юсюне секирикди деб турама.

-Шо, кесинден тамаданы айтханын эт да, бери кет, айтайыкъ да, кеслери къоратсынла. - дедим дагъыда. Таубатыр ары узалыб бир затла эте тургъанлай:

-Бу аланыкъы тюлдю, меникиди. Бери кел. - деди.

Мен эшикни кенгирек ачыб, къолума стол шиндикни алыб, сакъ атлай, къатына бардым. Барсам, джаш ол

сарыубеге ушагъан джаныуарны бойнун, башын сылай – сыйпай тура.

-Быллай затынг джокъ эди да, бу не затды, къайдан чыкъды. къайдан табханса? – деб, сорууланы бир – бири ызындан басындырдым.

Таубатыр эшикни бери этиб. къылычын илиндирди да, сора барыб, джаныуарны келтюрюб, бери эркин джерге чыгъарыб, салыб айтды:

-Муну хапары узунду, айтырма. Кысхасы бла айтсам а, Лабада табханма, ЭДАФОЗАВРДЫ.

-Тейри, оллахи, Лаба джанында мен да бек кѳб айланганма. алай а быллай затны не кѳрмегенме. не айтыб эшитмегенме, - дедим, сейирсине къараб.

-Игитда кѳрмейсе, - деди Таубатыр. – Дунияны башында бир заманда да, бир адам да кѳрмегенди быллай джаныуарны быллай джаны саулай. бусагъатда ма биз экибиз болмасакъ. Не ючюн десенг, алимле айтханнгъа кѳре, саулай дуняда акъыл – оюм этген адам джашай башлагънлы 40 минг джыл болады. Бу джаныуар а, мындан 280 миллион джылны эртде джашагъанды. Алайды да.къайтарыб айтама. биз экибиз болмасакъ, быллай джаныуарны джаны саулай бир адам да кѳрмегенди. Бу бузлаб ёмюрлюк джукъуда тура эди. Эртденли биз эшикде заманда джан кире турады мыннга. Мен муну кесим этген ол фанера чемодан бла Москвада палеонтология музейге алыб бара тура эдим. Энди уа анда зоопаркга берлик болурма. Ара басмада муну юсюнден джазарыкъ болурла деб, акъылым алайды. Бекмазан, тилейме, ары дери сен муну юсюнден чыртда кишиге джукъ сагъынма. Мен ана къарнашым Сарыбийге да. бир адамгъа да айтмагъанма. Айыб этме, кесинг кѳрюб къоймасанг. сенге да джукъ билдирлик тюл эдим.

Мен кишиге айтмазгъа сѳз бердим.

-Айтсам да, бу акылындан чыгыб айланады, деб кьойгъан болмаса, бир адам да ийнаныкъ тюлдю, - дедим. Джаш меннге, сау бол, деди.

-Таубатыр мени чам атымды, кесибизникиле, кьуру юйде айтадыла алай. Эл билген тюз атым башхады, аны да артда айтырма. - деди Таубатыр. Ол, ол тюрлю. кьуджур джанууарны тегерегине айланыб кьарады, эркелетиб, анга эдафозавр дегенни эки джанындан экишер харифин кьалдырыб. АФОЗА деб ат атады. Афоза бек акьырын кьымылдайды, бизге чыртда тиймейди. Анга энди мен да шохлукъ кезден кьарай башлагъанма. Терезеде графинден табакъгъа суу кьуюб тутуб кердюк, алай а ол ичерге унамады. Таубатыр Афозаны биягъы орнуна салыб, аллын джабды да, адам кириб кермез ючюн этди алай. - Сен былай кьарай тур, ашарыкъ эссе, мен хансчыкъла алыб келеим деб, сабийчикни аманат этгенча этиб, чыгыб кетди. Ол кьайтхынчы. мен Афозаны кьаллай зат болгъанын айтайым: Мазаллы кеселеккеге, неда сарыубекге ушайды. алай а экиси да тьойюлдю. Саулай узунлугъу метрден артыгъыракъды. Узун кьуйругъу джыланлыкъыча, ингичкеден ингичке болуб барады да. джити болуб бошалады. Терт кьысхаракъ аягъында да тырнакълары берюнюкюлеча. джитиледиле. Къарып тьобю джерге тийгенлей турады джюрюмеген сагъатда, джюрюсе уа тиймейди. Башы кесине кере алай уллу тюлдю. ол аны ергерек тутханлай турады. Алай этерге кючю джете болур, не ючюн десенг, кесине кере, бойну бек базыкъды. Тюрсюню. кьарамы кьоркьуулу болгъанлыкъыгъа. халиси шошду. Джашилсыман кексюл териси гыбыгъча тьоксюздю. Ууакъ акъ тишлери дельфинникилеча джитиледиле. Эринлери. ауузу кьан ичкен кючюкнюча морсыман кьызылды. Тешиклери болмаса. бери керюннген кьулакълары джожьду. Эм сейири неди десенг, джелкенинден башлаб, саулай сырт узунунда джеллекча(парусча) загы барды. Башхача айтсам, сыртында

иегилеча, сюекле ёрге чыгыб. эки джанларыннан тери бла тышланыбдыла. Иегилени юслери бла ёрге дери, джарты тобчукъланы тизгенча, терини тюбюнден бери дуппурчукъла чыгыб турадыла. Кесини териси джашилсыман кёксюл болганлыктыга, джелкени кызыб турганча, кызылсыман-морду. Джелкени кесинден эсе мийигирекди, кесини да ортасы табада эки иегиси башлары гёрт эли чакълы бирлери кетибди, неда уруб сындыргъаннга ушайды. Джелкенинде дуппурчукъланы бирин бармакъларым бла эки джанындан кысыб кёрдюм да, кытыракъ кёрюнгенинде, бегирек басдым. Афоза башын бери буруб, хыны къарады. Мен берлакъ турдум. Ол кёзюуде, кьолтугъу бла бир джашил хансны алыб. Таубатыр кирди.

Биз Афозаны алайдан бери алыб, столъга салдык да, аллына хансланы атдык, ашаргъа унамады. Мен чам эте, айтдым:

- Мен бир кюнню ашамай къалсам, апдан ёлюрге джетеме, сен а талай джюз миллион джылдан бери ашарынг келмей къалай гураса, аша ары, кырым гауукъча, кесиги кёбдюрюб турма да, сен аман!

Таубатыр Афозаны ана къарнашы саугъагъа берген хора тайныча, сылаб-сыйнаб:

-Бусагъатда табигъат муну заманындача таза гюлдю, не аны ючюндю, не да алкъын уяныб, джан кириб бошамагъанды да, аны ючюн ичмейди, ашамайды, - деди, - артда дагъыда бир кёрюрюбюз.

- Огъай. Бу ханс отлагъан хайуан болмаз, эт ашаучу джыртхыч джаныуар, болур - дедим.

- Ашаса да чий этни ашарыкъ болур,- деб, Таубатыр чыгыб кетиб, бир кесек чий эт алыб келди. Не аны, не бишген этни ашаргъа унамады Афоза.

- Арабин, муну бу сыртында таракыга ушагъан заты неге джарагъан болур? - деб соргъанымда, Таубатыр былай айтды:

- Алимле айтхандан, бу кьургъакъда да джашагъанды. суугъа да киргенди. Суугъа кирсе, джелкени бла джюзгеп этгенди, кьургъанда уа, исси болса, кесине джел къакъдыргъанды. Алимлени бир къауумулары уа, бир- бирин чакъырыргъа джарагъанды дейдиле. Алкъын илмуда былай деб, бегитилген зат джокъду. Былайын а. бу эки иегини башларын, анда къаза тургъан сагъатда, эслемей, мен кесген эдим. О-о-о джазыкьгъа къара, алкъын джан кириб бошамагъанын андан да билсенг а, кесилген джери энди къанаб башлагъанды.- деб столну гартхысында шышачыкъ бла йод табыб джакъды. Ол аны алай джакъгъанлай, Афоза тунакы тюрлю тауушу бла кычыргъанчыкъ этиб, джелкенин эки джанына къалтыратды да, кёзлерин кысыб, мууал болду. Джелкени артына джатаракъ болуб, кеси ауаргъа тебрегенлей, Таубатыр аны алыб, полгъа салыб, тутуб тургъанлай, меннге, суу келтир, деди. Босагъаны тышында челек бла суу бар кёре эдим, эрлай аны келтириб бердим. Таубатыр сууну кьолу бла аны юсюне чача башлагъанлай, мен шифоньерден къумач кесекни табыб бердим да, ол аны суу джугъу этиб, аны бла ышыб, джаныуарны сууукъсуратыргъа кюрешди. Бир кесекден, Афозаны кёзлери ачылыб, джелкени ёрге тюзелиб, эс джыйыб, аякъ тиреди.

- Джазыкьны битдириб къояргъа аздан къалдыкъ. Энди ёлсе уа, къайтмаздан кетерик эди.- деди Таубатыр.- Билеми -се. Бекмазан, не ючюн болду алай. Бёлмеде джылыды, аны юсюне да, столгъа салгъаныкъда, ары джанындан кюн кыыздырды, биз да йодну къошханыкъда, къалай эсе да джюрегине джетиб къалды. Мынга бусагъатда дженгил, бек кыызаргъа джарарыкъ тюлдю.- деб, элтиб биягъы, кеси кирген джерине, къабыргъа бла шифоньерни ортасына салды. Алын джабды. Терен солуб, бетин сюртдю. Афоза битиб къалады, деб, къоркъуб герлеген болур эди. Мен а, хар пени билирге суйген сабийча, хамап соруб турама;

Кара: 6078

- Алимге тюрлю- тюрлю айгадыла дединг. сора былай джаныуарла табыла тургъанмыдыла бусагъатха дери?

- Отложениялада ташча къатхан сюеклери, хуртдаклары Шимал Америкада, Европада, эмда СССР – ле табылгъандыла. Туура былай саулай табылгъанны уа, биягъында айтдым да, саулай дуняны башында бир адам да кѳрмегенди. -деди Таубатыр.

-Мындан уллусу да боламыды? – дедим мен.

-Болмай а, уллусуну узунлугъу юч метр болады. Бу балачыкъды, муну узунлугъу метрден аз асламыракъды,- деб, Таубатыр уллу фанера чемоданны тешикле этиб башлады. Афозагъа солургъа хауа кирир ючюн. Таубатыр барыб Афозагъа къарады да, маджаллай турады, деди.

Эшик къагъылды. Ачдыкъ. Джарояр улу кирди да:

-Джукъ кереклигиз бармыды?-деди. Огъай дегеникде, чыгъыб кетди.

Ол унутуб къоймай, бизге иги къарайды.

-Бу ссейрлик джаныуарны юсюнден къачан айтырыкъса?-деб соргъанымда, Таубатыр бир кесекни тынгылаб турду да, хапарын башлады. Мен аны сѳзюн чыртла бѳлмей, тынгылаб турдум.

2

Мен. юйде атам бла анама:

-Сарыбийлеге барыб келеим, - дедим. Ала огъай дегенлеринде. – Махайлагъа, Къачарбийлеге, дагъыда бир тенгеме да къайтыргъа болурма, кѳбюрек къалсам, къайгъылы болмагъыз. - -деб чыгъыб кетдим.

Сарыбийлары Лабада къошладыла. Салыб алагъа къонакъгъа бардым. Ала мени эгешден туугъан келсе, юйню ара багъанасы кымылдайды деб, хан къонакъшыча кѳрдюле, багъалатдыла. Кетеме десем да, мени иерге унамай, эки кюнню турдум. Мен а къонакълыкъда кѳб турургъа

сыймеген адамма. Ючюнчю кюн, кьабыргъада тагъылыб тургъан эски шокну алыб. уугъа барыб бир да кьуруса да бир иги семиз кьоян алыб келейим дегенимде, ала. кьоян, кьамжакъ. доммай келтирлик эсенг да, бар. эригиб эте болурса. дедиле. Ким биледи, кечге кьалгъанынг болса, керек болур деб. Сарыбий бир габрайны да берди. Шокну имбашыма илиндириб, бир – эки патронну хурджунума атыб, чырмалыб тургъан габрайны кьолтукъ тьобюме кьысыб. бери кьайтмай кетиб кьалыргъа да болурма деб. эрген бла эрте чыгыб кетдим. Сырлада, чегетледе, кьулакьлада, тикледе кёб айландым. Джерлерибиз не бла да байдыла. Джугьутурла, кьоянла, тьолкюле, тюрлю – тюрлю кьанатлыла да кёрдюм, алай а джаны болгъанны джанын алыргъа чырта изледей, аны ючюн этеме алай. Бирда бир бек амалсыз болмасам. атарыкъ да урлукъ да тьолме. Мени бусагъатда муратым а. табигъатны ариулугъуна кьараргъа, таза хауада солургъа эди да, алай эте барама. Габрайны бир хурджунунда кьагъыт чырмалгъан барды. Экинчи джаныш джайыб, бир кесек солур эдим деб. ташха олтурдум.

Эртденбла кюн ариу эди. Бусагъатда кёкню булут басыб, кюн бузула башлагъанды. Бир кесекден. Кюн тутулгъан сагъатдача болуб, тегерекни мутхузлукъ басды. Сахнада концерт бапланган замаңда джабыу ачылыб джарыгъанча. кёк джашнаб, кыйсыкь-мыйсыкь акъ сызла болгъанны джарыгыб, джокъ боладыла. Ызы бла. тобла атылгъанча. дюнгюрдетиб кёк кюкюрейди. акъырындан акъырын бола барыб, тохтайды. Буз джауаргъа ушайды. Суюмчю айтыргъа ашыгыб келген адамча. джел да келди. Кьыбыла джанында кьара булутла. джууулуб кьурукыгъа джайылгъан джабагы джюнлеча. зыкыл – зыкыл болуб, энгишге салынгандыла. Сабанчы джангурну тилейди. джолоучу джаумазын сюеди дегенлей. тюзю, мен да бусагъатда джаумаса сюе эдим, алай а кьоркыгъанымча,

буз джауа башлады. Мен ёрге гуруб, башыма мадар излей,тёгерекге къарадым. Мен тургъан джерден узакъ болмай, тикде, чауулланы ичинде, бапха ташладап иги ёрге чыгыб бир джукъа, джассы къанга ташны кёрдюм. Алайгъа бардым. Ол, бир джанына да, артына да Насра Ходжаны юйюча. кыйсайыбды. Меннге алай таб эди да, аллына кыйсайтыб къатына кысылыр акъыл бла бери тебергенлей, аууб кетиб, ташлагъа тийиб, мияла табакъча сынды.Къарасам, алайда дорбун. Ийилиб ары кирдим. Ичи эркинирекди. Габрайны салыб, анга олтуруб, тышында джаугъаннга къарайма. Къара кече болуб, буз алай къаты джаууб башлады, ахырзаман келиб къалды дер эди адам. Гакъгъа, бир-бирде уа къаз гакъгъа мазаллы бузла ташлагъа тийиб чачылыб, кесеклери мени таба да чартлай - дыла. Сериюп бола келиб, кёбге бармай буз тохтады, джангур а алкъын джауады. Тешикден къарагъан джаныуарча, кёзлерими джандырыб турама. Эртденбла Сарыбийлада, маджал кийик кетиралмасам айыбды, алай болса, бери кыйтмай юйге кетиб къалыргъа да болурма дегенимде, ышаргъан эдиле. Бу этиб тургъанымы кёрселе уа, харх этиб кюллюк болур эдиле деб, кеси аллыма ышардым.

Олтура-олтура эрикченимде, габрайны хурджунларына къарадым. Биринде целлофан хызенге салыныб бишген кыйма бла гырджын, экинчиде батареялы фонарик, кыны бла бычакъ, сора дагъыда бир олдукъ таш кесек бар эдиле. Къалгъанланы кече къалса керек болур деб салгъандына. Ташны уа? Аны артда билдим. Сарыбийни гитче джаны табыб ала келиб, габрайны хурджунуна атханы бла къалыб кеттени. Гырджын бла кыйманы джаргысын къабыб, джел элтмезча болдум. Эсими билгенли, бу мени дорбунну ичинде биринчи кере ауузланганым эди.

Джангурну тохгар акъылы джокъду.Ол тохтагъынчы, дорбунну ичине, арлагъына къараб кыйтыр акъыл алдым. Ёрге гуруб, шкок бла габрайны алыб, дорбунну ичи таба

тебредим. Фонарик бла джарытыб ийиле-ийиле беш-алты атлагъанлай, мийигирек джерине джетдим да. шахарда этап юйлени коридорларындача, эркин-эркин барама. Былайда чыргда адам джюрюген ыз кёрюнмейди. Мен кирген джерден башха тешиги-эшиги джокъ эсе, сора бу дорбуну башха адам билмейди, илмугъа да белгисизди. Алай эсе, къараргъа керекди деб, төгерекге къарай барама. Дорбун бир мийигирек, бир алашаракъ бола барды да.

20-30 аглам чакълыдан уллу залча джерге джетдим. Быллайны биринчи кере кёргеним себебли, сейирсиниб, джер- джерине эс бёлюб къарайма. Былайыны уллулугъу, эки- юч этап юйню салсанг да, эркин сыйынырчады. Тюбюнде хайт деб иги танг кёл барды. Анга къайдан эсе да башындан «шоп!» «шоп!» деб суу тамчыла тамадыла. Кёлде бегемогланы сыртларыча, суудан бери чыгъыб тургъан уллу къара ташла кёрюнедиле. Ортарагъында бири къалгъанладан эсе иги абаданды. Залны къабыргъаларындан бери чыгъыб тургъанлача болмай, башындан салыныб тургъан мазаллы ташла башынга тюшерле дерча къоркъуулудула. Бирине бир кесекни къараб турсанг, ол кымылдаб, бери пошюб тебрегенча кёрюнеди. Ары-бери къарай, залны ары джанына бардым. Алайдан ары иги кенг коридор башлана эди. Ары бир кесек баргъанлай, тобча гёгерек ташха кёзюм илинди. Кёюлума алсам, ол тоб да, таш да тол. адамны баш сюеги болуб чыкъды. Кеси да бир уллуду. «Уф»деб, сюртюб, букъусун кетериб, ызына, алгъан джериме тургъаныча салдым. Къарасам, къалгъан сюеклери да алайда тура эдиле. Кёлню къатыча болмай, былайы иги къургъакъды да, аны ючюн болур, сюеклени барысын да букъу басыбды. Унку бола башлагъан джерлери да бардыла. Ункусу, букъусу да, сюеклени былайда кёбден бери тургъанларын билдиредиле. Къарышым бла ёлчелеб эсбегенимде, бу деу адамны узунлугъу эки метр бла джарым чакълы болду. Эртде заманда да иги деу адамла болгъандыла. Сюеклени къатында

кюмюшден этилген талай зат барды: кьаманы кыны, сабы, билибаугъа тизилген джети кюмюш, неге джарагъанын мен билмеген дагъыда эки зат. Ёлген адамны затына тиерге джарамагъаны себебли, джангыз бирин да алыб хурджунума салмадым.

Ол огъай, сол кьолуну сансыз бармагъында уллу, алаMAT алтын джюзюк бар эди, аны да алмадым. Не джашырыу кёзюм а къарады алыб кетерге.

Энди уа не зат бар болур деб къарагъанлай, къарангыда эрлай барысын да кёрюб къоялмайса да, алайда уллу айюню сюсклерин эселедим. Мен оюм этгенден, ол деу адам дорбунгъа кириб, айю бла тюбешген болур эди. Адам къама бла уруб айюню джаралы этген болур эди, джаралы айю уа бек кьоркьуулуду, алай бла ол да адамгъа мыллык атхан болур эди.

Дорбунну былайда болуму, артыкьсыз да башында ташла, кёл болгъан джерден да кьоркьуулудула. Бери тюшерге хазыр тургъанча кёрюнедиле. Энтда джукь бар эсе къарайым деб, дорбунцу терени таба кетдим. Дорбун гардан тар бола, иги кесекни бардым. Былайда адам айтырча сейир зат кёрюмсийди, алай а, башха джерледен эсе, сталактитле кёбдюле. Бара-барыб энтда кьуджур затны кёрдюм. Дорбунну бу тар джеринде эки джанында эки кьабыргъасындан эки джити таш бери чыгъыб, бир-бирине чабаргъа тебрегенча тура эдиле. Аланы иш этиб адам джонуб салгъаннга ушайдыла. Сейири олду, мен кьадаулашхан эки джити ташха: «Сиз меннге былайдан ары барыргъа боллукь тюдюмю дейсиз, къарауул мыртазакълача» деб къараб тургъанлайыма, кьулагъыма кьайдан эсе да аз гюрюлдеген таууш келди. Мен, «Дорбунну башында трактор не да арба зат бара болурму», деб кёлюме келиб, ёрге къарадым. Джер-джерден ташланы, зыгъырланы гюше тургъанларын, кесими эсирген адамча, тентиреб, кьатымда ташха тие тургъанымы кёргенимде, джерни тебрене тургъанын билдим. Мен келген

джанындан кыая оюлганча, кыаты джонгюрдеген тауушла эшитилдиле. Джер кыаты тебресе да, кёбге бармай тохтады. Джюрегиме кюркыуу кириб, дорбундан тышына чыгъаргъа ашыкъдым. Барсанг, аллайгъа бар. адам сюекле болгъан джерде уллу кыая ташла тюшюб, аллым кыадама джабылыб тура эди. Ташланы орталарында не аз да сыбдырылыб чыгъар бир джер табсам деб, кёб изледим, болмады. Сюйсенг джыла. сюйсенг джырла. чот бек табсыз болду. Былайдан башха джол джокъ эсе, тышына чыгъар умутум тот кесген темир чыбыкъ кибик юзюлдю.

Олтуруб, толу кыарангылыкыда, шошлукыда кёб сагъышла этдим: Мени бусагъатда чотум Аллах адамгъа бу дуняда джашауну кыуру кыйнаргъа, сынаргъа бергенине шагъатлыкъ этгенге сынадым. Бир джанындан, бери киргеним ючюн кесими терслейме. Экинчиден. Аллах былай буюргъан болур эди деб, джюрегими басаргъа кюрешеме. Кыалай-алай десем да, бусагъатда мен бу дуня бла ол дуняны ыржысында олтурама. Олтургъандан, бош сагъышладан бусагъатда хайыр джокъду. Башха чыртда этер мадар квалмагъанында, бу мен тургъан тар коридорну ахырына дери барыб кёрмей болмазлыгымы ангылаб, туруб ызыма бурулдум.

Умутсуз шайтан болсун, мен а кетдим джолума. умут халыдан тутуб. Ол да не юзюлюр, не базыкъ аркъаннга айланыр. аны Аллах биледи. Барыб бир – бирине кыаршчылашхан джити ташладан ётдюм. Бир кесек баргъанлай, бир абынган минг сюрюпюр дегенча, джолум бек таргъа айланыб, бауурумдан джатыб, сюркеле барама. «Чычхан кеси кирир джер габмай эди да, ызындан токъмакъ сюйрей эди», дегенлей. мен да шкок бла габрайны биргеме алыб барыб турама. Тар джерде ала бек джунчутадыла. Абадан ташны башы бла ары аууб, солгъа бурулуб, бауурланыб бир кесек баргъанлай, добунну артына тирелиб квалдым «Не дыгалас этсем да, энди болур болду менге, » -

деб келди кѣлюме. Фонарикни аяулу эгерге кюрешеме. аматсыз болсам, хайырланмай болмайды. Аны бла джарытыб къарай барыб, онг джанында гитче, тюлкю балачыкъ кирирча тешикчикни кѣрдюм. Къолуму ары сугъуб, топрагъын, зыгъырын чучхуй барыб, тапша къолум илинди. Ары-бери этгенимде, кымылдады. Мени джанымда анга орун табыллыкъ тюл эди да, ары тебердим. Тап ары ауду да, алайдан мен ётерча тешик ачылды. Айю тешигине киргенча, сугъулдум ары. Быллай тар джерледе алгъа гебериб барсам, бушдукъ болуб джабыб къоярла дейме да, шкок бла габрайны ызымдан сюрей барама. Бу джол да алай этдим. Тар джерини узунлугъу юч-тѣрт атламдан кѣб тюл эсе да, тешик бек тарды. Баурланыб кымыл-кымыл эте, аякъларымы учлары бла кесими теберте барама. Бир «атламым» эки-юч элиден уллу болмаз, эшта. Бир кесек баргъанлай, не ары, не бери кымылдаялмай бегиниб тохтадым. Тарда асыры кысылгъандан, хауа да джетипе болмаз, кыйын солуй башлагъанма.

Тохтаб бир кесек солудум. Дагъыда тебретим. Эки имбашымы кѣзюу-кѣзюу алгъа эте, кымылдай барама. Акъырын баргъанны ташмакъаны джюрюнюу бла тенгеш-дириучендиле. Бусагъада кыйсы ташмакъа да, атлы джаяуну озгъанча, джетиб озарыкъ эди мени. Къуртча кымыл-кымыл эте, кюреше кетиб, тардан чыкъдым. Ары джаны эркин кѣре эдим, ёрге туруб эркин солудум. Габ дорбундан тышына чыгъыб къалгъанча бир къууандым. Андан сора кенг, эркин дорбун бла иги кесекни бардым, адам айтырча кыйын джери болмай. Алай а ол къуанчым да кѣбге бармады. Эки къаяны ортасы гаргъа джетдим. Быллайда баурланыб да сыйнмай, джатыб бир джаным бла кирирге керек болдум.

Онг джаным бла кирдим. Бара-барыб тик айланча джетдим. Белими артына иги бек бюгюб, алайдан кючден-бутдан чыкъдым. Андан ары гитче сабийча, тѣрт аякъланыб

гапшы, зыггырлы джер бла эниш сюрем бара-барыб, сыйдам ташны юсю бла тик энгишге тебрeдим. Ол хайырсызны юсюнде джукъа балчыкъ бар кёре эдим. тай- ыб,учуб барыб тюбюнде ташлагъа тийдим. Ол кьоркьуулу болумдан мангылайымы терисин кьобаргъаным бла кьуту-лдум. Ма бу мангылайымда табым андан кьалгъанды. Баш-хача айтсам, алайда таш неда къая тамадала мангылайыма мухур басыб джибердиле. Джарамы кьол джаулукъ бла сюртген. байлагъан кибик этдим. Былайдан ары джолум эр-киннге айланды. Ёрге туруб, кьыйналмай барама. Энгда тар джерге джетдим. Тарда не болама, не кьалама дедим да, олтуруб бир кесек солудум.

Хауаны тазалыгъы тышындача кьайдан болсун, алай болса да бусагъатда эркин солуйма. Ол себебден, мен акьыл этген бла, дорбунну мен кирген джерден башха кьайда болса да энтда тешиги болургъа керекди. Алай эсе, олтуруб тургъандан хайыр джокьду. Туруб алгъа кетдим. Бир кесек баргъанлай, бурунгу кьарачай оджакъча, тик ёрге тешикни кьатына джетиб тохтадым. Бир кесек сагъыш этдим да, сора бир джанына сыртымы, экинчи джанына аякъларымы. кьолларымы тиреб, илине-илине ёрлеб тебрeдим. Джары-тыб кьарагъанма, оджакъны мийиклиги тёрт-беш метр чакълы бирди. Ортасына джетерге, шокк бла габрай кьолу-мдан ычхыныб энгишге тюшюб кетдиле. Кьююб кетерге да бир тебрeдим, алай да эталмадым. Тюшюб, аланы да алыб джангыдан ёрледим. Хапчюклерим былайда башха джердеча болмай, бек ауур эдиле. Кьыйналсам да алайдан сау эсен чыкъдым. Бир тик ёргени бир тик энгишгеси да болады дегенлей, былайдан ары, ариу, тюз коридор башланды.

Чырагъымы кьарыусузуракъ джана башлагъаны мени кьайгышы этди. Эмегенни джангыз кёзюча, бу чыракъ да кьармалса, кьарангыда кьыйын джоллада алам не этерге боллукъду. Не сюркеле баргъаным да аны болушлугъу блады. Энди мен фонарикге алгъындан да сакъма. Аяулу

этеме. Бир да бир бек амалсыз болмасам, джандырмайма. Сокъур адамча, къолларым бла тийиб кёрюб, акъырын-акъырын атлай барама. Сагъат алмай чыкъан эдим да, замандан хапарсызма. Не кюн, не ай, не джулдуз кёрмесенг аны да къайдам билгин. Не ингир, не кече болур. Алай а меннге бусагъатда не башхасы барды.

Бир гитче сабийчикча, тёрт аякълана, бир циркде ойнагъан айюча, акъырын-акъырын атлай, къыйын болумда дагъыда галай заманны бардым. Арыгъаным бир кесек билдире башлагъанында, кесек солуйум деб, олтуруб ташха таянганлай, къалкъыб къалдым:

«Мангылайында эмегенникича, къыб-къызыл джангыз кёзю бла бир агъач киши келиб, мени алтыма сюелиб тохтады. Аны тёрт къолу, кёкюрегинде балгача бир заты барды. Ауузунда тёрт улуу азауу туура къабанныкъылачады. Мен анга: «Къора былайдан!» дедим. Ол кетген огъай, тишлерин косияканы бычагъыча чыкъырдытыб, ауузун бир къарыш ачыб менге чабды. Мен аны ары тебердим. Ол артына ауду, алай а эрлай гуруб келиб эки къолу бла менге къадалды. Мен аланы кесимден ары ычхындырыгъа, бирси эки къолу бла гутду. Мен алаиы да «кесиб» кёкюрегинде сюек балгасын тартыб алыб, аны бла тюз башына «данг!» деб урдум. Ол аны къулагъына да алмады. Сора мен башым бла аны сакъал побюнден уруб, артына джыкъдым да, къачыб тебретим. Ол секириб гуруб, ызымдан сюрдю. Джете тебрегенлей, бир джанына герк бурулуб къачдым. Аны шайтанныкъыча къынгыр аякълары бир-бири ызындан болгъаны себебли, алай ары, бир джанына дженгиб кетди. Бери айланыб, дагъыда джегди.

Эки-юч кере алай этенден сора, агъач киши ол амалыма да юрене башлады. Биягъынлай ауузун ачыб чабханлай, ауузуна бир эмен къазыкъны сукъдум. Ол аны серпек бюртюкнуча чайнаб атыб, дагъыда бери чабханлай,» мен уяныб къалдым. Басгырыкъланиганымы ашгыладым. Сыртыма ке-

сек сууукъ терчик да уруб тура эди. Бауурланыб, төрт аяк-ланыб кёб джорюгеним ючюн болур, боюун сингирлерим билдиредиле.

Къалай-алай да джукълаб, кесек солугъандан сора, туруб джолума кетдим. Маджал джол бла иги кесекни бардым. Энтда тамам тар джерге джетиб гохтадым. Алай этсем, тешик уллуракъ боллукъча, кирирге базмай, сирелиб иги кесекни сагъыш этдим. Башха амал джокъ, баурланыб, тар тешикке сугъулдум, джылан тешикке киргенча. Къуртча, къымыл-къымыл эте баргъанлай, экинчи кере бегиндим. Мазаллы къая кёкюрсгимден басыб, эзиб келгенча болады. Кёкюрегим къысыныб, солуу алгъаным къыйын бола башлады. Дорбуннга киргенли бери туура быллай къыйын болумгъа тюшмеген эдим. Кеси быллай болуб сынамагъан адамгъа бу чотну айтыб ангылатыргъа къыйынды. Былайдан чыгъардан тюнгюле башладым. Гохтаб, кесек солудум. Алай болса да, аууз къабыным тауусулгъан болмаз эди, Аллах болушуб, къаллайла эсе да къымыл-къымыл эте, кюреше кетиб аманны кеминде ары, эркин джерге чыкъдым. Олтуруб талай кере терен солуу алдым. Бир аджалдан къутулгъанча болдум.

Не аяб кюрешидим эсе да, чырагъым энди джукъ да джарытмай башлады. Ол меннге уллу болушлукъ эди. Чогум энди керти къыйын болду. Сюйсем, сюймесем да, толу къарангыда къошарым бла алгъа узала, гута, тинте, эркин джерде ёретин баргъан сагъатда шкокку гулоч таякъча хайырланыб, джерге тийиб кёре, дагъыда талай заманны алгъа бардым. Ашыкъмай, акъырын баргъан бла сакъланама ансы, аякъларымы, тобукъларымы ташлагъа талай кере ургъанма. Бир джерде уа, онг джанымда терен чунгургъа кетерге бек аздан къалдым. Аны шкок-гулоч таягъым бла билдим. Аджал джетмесе, ол дунягъа барыб къалмакъ-лыкъ да алай тынч иш тюлдю.

Мен дорбунга киргенли кяллай бир заман болгъанын тюз билмейме. Кяллай бирни, кялай ары баргъаным да белгисизди меннге. Джаным саулай келиб кябыргъа киргенча, бу лабиринт дорбунга киргеним ючюн, бир кесиме урушама, Аллах былай буюургъан болур эди деб, бир кёлкюмю басама. Бир-бирде уа, не боллугъу да ол узун адамны сюеклерича, мени сюеклерим да мында кяаллыкълары тюлмюдю, аймысына дейме. Алай боллугъум кёзюме кёрюне башласа да, бусагъагха дерича, энтда кёлсюз тюлме. Таукелге нюр джауар деген джорукъ эсимден кетмейди.

Фонарик джараусуз болуб атхандан сора, дагъыда талайны барыб тохтадым. Къарамымы къарангъа ийиб тургъанлай, ийнени кёзюнден чыкыгъанча, бир адаргы акъ джилтинчикге кёзюм илинди. Кёзюме кёрюне болур деб, мен анга уллу магъана бермедим. Джууукълаша баргъаным сайын, акъ тамгъа абаданыракъ бола барады. Бир кесек баргъанлай, сокъур, сау да танырча тышындап джарыкъ ургъаны билинди. Джууугъуракъ барыб, асыры къууангандан кеси кесиме ийнанмай, къараб турдум. Кёзлерим да джарыкыгъа юрендиле. Анасы базардан келген сабийча къууаныб, апыгъын атлай, тышына чыгыб тегерекге къарай, кёкюрегими кериб, дорбунга киргенли кюсеген таза хауа бла терен-терен солудум.

Кёк, стаканда аракыыча, газады. Кюн тауланы бапларындан къараб тегерекни сейир джарытады. Бусагъатда ол батыбмы барады, чыгыбмы келеди, ол да ангылашынмай эди. Бир кесекден ташая башлады да, ингир болгъаны билинди. Мен дорбунда суткадан кёбюрекни болдум болур, эшта.

Дорбундан чыкыгъан джерим эки джаны мийик, тик къаяла болуб тегенеге, не да къайыкъа ушагъан тар джерди. Эки джаны къаяла болгъанлыкыгъа, кюн багхап таба барыргъа боллукъду. Мен тургъан джерде ташла къарта-къарта болуб атлауучлагъа ушайдыла. Ала бла беш-алты

атлаб энгишге тюшюб, бир кесек баргъанлай, тюбю джайгъыда да кем – кем мияла буз болуб тургъанга джетдим. Къарангы болгъунчу, бу тардан ары чыгъайым дедим да, бузну юсю бла, къаяланы орталары бла кюн батхан таба барама. Джолум сол джанына бурула барды да, эки джанында къаяла бир – бирине къошулуб, тик болуб тура эдиле. Къарайма да, адам илиниб чыгъарча джер кёрмейме. Ёрлерге джараулу бир джер къалай болмайды деб, дагъыда тегерекге къараб, аллай джер табалмай, дорбундан чыкыгъан джериме къайтыб келдим. Дорбунну аллы, мен чыкыгъан джер иги тарды. Бери чыгъар джерде, ичинде уллу кюбюрча бир гаш барды. Ингирден эсе эртенги оноу ашхы болур деб, габрайны кийиб, ол ташны юсюнде джатыб джукъладым. Джайгъы кече къысха болгъанлыкыта, арыб да келгенликге, алай тынгылы джукълаялмадым.

Эртденбла эрте уяндым. Туруб, чыгъар джер излей, тап тегенеге ушагъан биягъы къая тарлада тегерек айланыб къайтдым. Къалын тубанда аджашхан адамча, тегерек айланыб тургъандан не хайыр, чыгъар джер джокъду сора. Чыгъыб кеталмагъаным ючюн, бу таргъа «гаш къабхан» атадым да, кенгин ёлчеледим. Атлавланы метрге айландырыб айтсам: узунлугъу 37м, кенг джеринде кенлиги 13м. Мийиклиги тюрлю – тюрлюдю, кёз къарам бла, онг джаны 9, сол джаны 1 метр чакълы бир барды.

Къайтыб келиб, дорбунну аллында габрайны тёрт бюклеб, анга олтуруб, ныгъышда къарт аккача, тюрлю – тюрлю сагъышлагъа сингдим : былайдан къалай этиб, не амал этиб чыгъаргъа боллугъуну юсюнден оюмланы сюздюм. Андан сора, ашы дагъыда кёрюрме деб, тюйе, жантакъ деген чыгъанакъланы отларгъа кетгенча, башха сагъышлагъа кетдим. Мен ангылагъан бла, табигъатда, дунья джаншауда алмашыуну джоругъу деб барды. Мисалгъа : акъ къара, къыш – джай, суукъ – исси, мийик – алаша, узун – къысха, къаты – джумушакъ, ёрге – энгишге, бай – джарлы.

кенг – тар, кьалын – джукъа. терен – сай. кече – кюндюз. аман – иги, бушуу – кьууанч, арыкъ – семиз. джити – дуббукъ, тели – акьыллы, суйген – суймеген, акьырын – кьызыу. ауур – дженгил. дагыла аллай кёбле. Аланы тизгеним аны ючюндю. табигъатны бу джоругъу ма бу мен келиб чыкьгъан джерни тюбюнде дорбунда да сакъланыб турады : кенг – тар, мийк – алаша, ёрге – энгишге д. а. к

Сагъышларымы шоркъа суучукъну назик тауушу бёлдю. Онг джаныма кьарасам, дорбунну ичинден ташланы орталары бла илпинчик шоркъулдаб келе тура. Суусаб болгъан эдим да, кьош ууучум бла алыб, эки – юч кере урладам. Ол хайт деб иги джылы суу эди. Аны келген джерине барыб кьарагъанымда, ол мен джатхан ташны тюбюнден чыгъа тура эди джылы кьара суучукъ. Ташны нек джылыныб тургъанын энди билдим. Суучукъ былайда. тюзюрек джерде тауушсуз барады, бусагъатха дери эшитмегеним да аны ючюн болгъанды.

Менге орундукълукъ этген таш а. джарты бёлмечикча бир таб доргъундады. Аллын джабалсам, бёлмечик болуб да кьаллыкъ эди. Бусагъатда уа анига джарты таш бёлме дейме. Джылы таш да таш тёшегимди. Габрайны джайыб, ташха сыртымдан таяндым. Къатыракъды, бир джанына джатламаракъды ансы. башха хагасы джокъду.

Кьобдум да. кьарасууну кьайры баргъанын билир ючюн. ызындан тебретим. Барыб кьарасам, бузгъа джетген джерде кьая джарыпгъаннга кириб бара тура эди. Кьая джарыпгъанны кёрген эдим. суучукъ буз эригенден бара болур деб, сан этмей кьойгъан эдим. Кьая джарыпгъан ёрге. кьабыргъаны джартысына дери барады. Башына дери барса . ол меннге джарарыкъ эди.

Кьыймадан бир кесек кьалгъан эди. Аны кьабыб. ызындан суу урладам. Аны бла азыгъым бошады. Таш тёшегиме таяныб. сагъыш этеме: табигъатны бу сейир затына кьара. Былайда кьарасуу чыгъады, алайда суу кём-кём бузлаб

турады. Оргалары узак тойюлдою. Кергиси бла да бу бек сейирликди. Дорбунну кыйын джоллары бла кёб заманны келиб турганым себебли, тобукъларым, бутларым, боюн сингирлерим билдиредиле ансы. башха хатам джокъду. Кыйыны бу таш чунгурдан ары башына чыгыууду. Олтуруб сакълаб турсам, ким болса да келиб меннге кълун узатырмы? Огъай. Мен кесим бир мадар, кыйдам, бир амал-такъл этерге керекме. Ташланы къалаб, атлауучла этиб ала бла чыгъаргъа боллукъма. Хазыр ташла аздыла, джетерик тюлдоле. Таш хазырлар ючюн, темир таякъ, токъмакъ керекди. ала менде джокъдула. Болсала да, азыкълы ат арымаз дегенлей, ашарыкъ керекди. Ол да джокъду. Джангыз «кътотур» шкок бла бычакъ болмаса, менде джукъ болмагъаны белгилди. Болмазлыкъ ауур иш-ге кесими уруб, эрлай битиб кълангандан эсе, кесими сакъ-лаб кёбюрек турсам, бир озуб баргъан кёрюр эсе уа деб, ёрге къарагъанлай, кыйаны сол джанында эринде уллу, кыу терекни кёрдюм. Кыйа джарылгъанны кыйына барыб, терекни тюбюнден да бир-эки кыйаб кыйтдым.

Кыйалайла эсе да Робинзон Крузо тюшдю эсиме. Меникине кёре, аны чоту аламат болгъанды. Кемеден кереклисиде габылыб, айрымкашга ие болуб джапагъанды. Мен а. кыйабханнга тюшген джаныуарча, «гаш -кыйабханнга» тюшдюм да кыйалдым. Не боллукъ эсе да, Крузоча, дневник бардырыргъа таукел болдум. Джумушакъ кыйанга ташча отлукъ гаш бла хар кюн сайын бир сыз тартарыкъма.

Гаш тешегиме сыртымдан тюшюб, атлауучлагъа планла салама: басхычла оюлмаз ючюн, аланы кыйа кыйабыргъагъа таяндырыб, алай этерге керекди. Кесин да гашладан эте барыб, ала джетерик тюлдоле да, джетмегенин бузладан этерге керекди. Былайда, джарлы тойеге минсе да, ит кыйабар дегенлей, бир табсызлыкъ барды. Шимал джанына кыйаласам, кюн тиеди да, бузла эриген этерикдиле. Кыйбла джаны сакъынды, алай а мыйиклигине эки метр чакълыны.

узунлугъуна да алай бирни артыкъ къаларгъа керек бол-
лукъду. Алай эге туруб, кечени не заманында. джукъу къа-
лай басханын эслемей къалдым.

Танг ата, уяндым. Келген кюнюмю санасам, бюгюн
ючюню кюнюмдю джангы джерде. Туруб бетими-къолуму
джууб, андан сора санларыма джарау этдим. Барыб,
атлауучла къайсы джанында, къалайда къалансала таб
боллугъуна энтда бир къараб къайтдым. Ишим болмай, не
этерге билмей бычагъымы биледим. Ол бек къаты, ауузлу
затды. Бир тенгим джолгючге ауушдуруб берген эди, сау
къаллыкъ.

Къуу терекден тюшген бутакъланы бирини къыйырын-
дан къарып чакъланы кесиб алыб, джонуб къайыкъчыкъча
этиб, бычакъны учу бла керкиб, былай джаздым: «Мен Ла-ба
ёзенде чунгурча, терен къаяладан чыгълмай турама. Бо-
лушугъуз! Таубатыр.» Мен муну суу бла джиберсем, ким
болса да кёрюб болушур эсе уа деб, умут этдим. Къайыкъ-
чыкъны илшин суучукъгъа салгъланлай, ол керти кемеча.
джюзюб барыб къая джарылгъланнга кириб, кёз туурадан га-
шайды. Ызындан къараб, Аллах джол берсин деб, тилек эт-
дим. Биринден болмаса, биринден бир хайыр болур деб,
аланы дагъыда талайын ашырдым. Бир-бирлерин орусча да
джаздым. Андан сора шокну алдым къолгъа. Тъныш
сюртюм, быргъысыны ичин къолджаулукъну къаура
кибикге чырмаб, аны бла тазаладым. Къазауат этерге
тебреген аскерчича, патрон салыб джерледим. Мен алай эге
туругъа, кюн ёрге келди.

Не боллукъ эсе да, атлауучланы баглайым дедим да,
шокну да ала, къая джарылгълан джерге бардым. Ёрге дери
эталмазымы билеме, аз, кёб этерик эсем да, этиб баглап
акъыл алгъланма. Кесин да алаца джалына этерикме. Хар
атлауучну мийиклигин джарты метрден кем этерик тюлме.
Мени илжевер тергеулериме кёре, 14-15 атлаууч башына
чы барлыкъды. Башында экисин, ючюсюн этмесем да

боллукъду. Секириб чыгъарыкъма. Аланы да къаллай бир заманнга этиб бошаргъа боллукъду? Билмейме. Бисмилля деб, ташланы келтириб къая къабырғаны къаты бла тѣшеб, салыб баплалдым. Кюнортагъа дери ишледим.

Этилиб бошатмазлыкъ ишни башлагъандан да не хайыр барды деб, сагъышлы болуб, сымпайыб тургъанлайыма, къабыргъада кѣлегени озгъанын кѣрюб, ёрге къарагъанымда, мазаллы мыллыкчы къуш бир къозуну тырнакъларына илиндириб алыб келе тургъанлай. тура аныча бир къуш ызындан джетиб, бир-бирине болдула. Эки къуш джукъушсала. ючюнчюге тюк пошер дегенлей, къозуну ийиб къойдула. Къозу келиб къаяны эрнине тюшдю да, ал джартысы бери салыныб тохтады. Къушла аны ызындан атылыб келгенлей, мен арам-къарам этмей, хазыр джерлениб тургъан шоккуну ёрге айландырыб, ала таба джандырдым. Шайтаннга бисмилля дегенча, къушла къозуну къоюб кѣз туурдан думи болдула. Алай мийикден тюшмегени себебли, джазыкъ къозуну джаны тюгел чыгъыб бошамагъан кѣре эдим, къымыл-къымыл эте келиб, бери, побюне тюшдю. Джетиб, мен аны къыбылагъа айландырыб, «Бисмилля» деб, бойцун гартыб, халал этдим. Ол иги абадан маркъа къозу эди. Алыб барыб, тап фагарымы аллында джарашдырыб сойдум. Андан сора, айланыб къаялада битген къауданчыкъланы джыйдым. Ючаякъ орнуна тѣрт ташны сюедим. Тюгюн тышына айландырыб, къозуну терисин тѣрт бучхагъын тѣрт ташха салыб, юслеринден гапла бла бастырыб бегитдим. Терини ортасы энгишге батыб, къазанчыкъча болуб къалды. Этлени «къазаннга» салыб, суу къуйдум. Энди «къазанчы» побюне от этерге керекди. Сернек джокъ, заг джокъ. Габрайдан мамукъ алыб, отлукъ тапха салыб, бычакъны сырты бла чакъдырыб кюрешдим, алай а джиттинле юсѣне къуюлуб тургъан пыкъыгъа, мамукъ къабынырғаны унамады. Сагъыш этиб, мен анга быллай амал табдым: мамукъну эки джасы тапны орталарына салыб.

дженгил-дженгил ары бери ышыдым. Ол иги кызды. Эрлай отлукъ ташха салыб бир-эки чакъдыргъанлай, тютюн ышанчыкъ чыкъды. «Уф!» дегенлей, мамукъ кызарыб къабынды. Алай бла от этиб, терини тютюн юйюкдюрюб башладым. Кёб турмай, тери къазан керти къазанча къайнаб тебреди. Башында чегет уллуду, агъач, отун кёбдю, алагъа джеталмай эсем. «Ахмат къаяда бал барды, андан меннге не барды?» дегенлей, отун джокъду, чымыргаланы джетдирир ючюн, хазыр отда баш - аякъны да юйютлюм. Къозу этчик кёбгеми барлыкъ эди, гакгыча, боркъ дегенлей, биңди. Эки кюнден бери джукъ ашамай тургъанма да, биринчи кере кёб ашаргъа боллукъ тюлдю. Бир-эки къабдым да, айюча, къалгъанын элтиб бузгъа бастырдым. Энди аз-аз алыб, къаба турургъа боллукъду.

Ташланы ташыб, не усталыгъымы да салыб, къалаб кюрешеме. Бир уста ташчыдан, бир-бирине байламлы этиб къаларгъа керекди дегенин эшитген эдим да, алай этерге кюрешеме. Эртде бир уста малкъарлы къарнашыбыз а. «Таш ташны багъанасыды», дерге ёч болгъанды. Аны да айгама, алай айтханлай, иги къаланныкъча. Кюнле ариудула, ишим иги барады. Таш азды. Джети кюнню къалагъаңымда, бошалдыла. Атлауучланы къуру гёртюсю этилди. Не къадар мийик болгъаны сайын, ол къадар къыйын бола барлыгъы хакъды. Таш да болуб, иш да былай барса уа, кёб турмай чыгъыб кетерик эдим. Аллаи бирге, резинни созгъанча созсам да, къозуну этин джетдирилик эдим.

Кече къагы джел келиб, танг аласында тохтады. Эртенбла туруб къарагъанымда, къаяны эринде къуу терекни джел бери тюшкюрюб тура эди.

Андан бир бутакъны сындырыб алыб, белибау бла анга ташны байлаб, токъмакъ этдим.

Таш токъмакъ ташлагъа джарамалды. Агъачни кесини чойю кесин джаргъанча агъалмады, уллу ташла уа бар эдиле. Буз эркинди. Аланы токъмакъ бла сындырыб алыб, ташыб

къалаб тебрeдим. Оюлмаз кюн, аланы къабыргъа таба джатламаракъ этеме. Юч кюнше бузладан бир метрни къаладым. Габрайны этегинден эки кесек кесиб алыб, ала бла тутуб ташыйма. Ингир ала джангур джаууб башлады. Ол башлагъаны бла, мени ишлерге къоймай, тохтаусуз эки кюнню джауду. Ол заманга, джылы джангур обур джалагъанча этиб, буз атлауучланы хазна къоймай зритди. Джангур тохтагъанлай, энди хаман джаууб турлукъ болмаз дедим да, ишлеб башладым. Джартыракъны толтуруб, дагъыда эки атлаууч этерге, талай кюн кетди. Иш мен къоркъгъанча болду. Бузланы гашладан эсе мийигирек этерге кюрешем да, хаман эриб джукъарыб барадыла.

Мен былайда джапашгъанлы джыйырма бла бир кюн болду. Къабыргъаны мийиклигини джартысына джетгенме. Дагъыда бир ыйыкъны кюрешиб, эки атлаууч къошдум. Буз атлауучланы саулай мийикликлерин ёлчелегимде, метр чакълы бирге эриб энгише чёкюб тура эдиле. Мени къыйнаргъа этгенча, кюн хаман къыздырыб турады. Дагъыда бир налах неди десенг, кюн джанлары бегирек эриб, къабыргъадан тышына джанбаш болгъандыла. Тышына алай къыйсайсала, алагъа минерге къоркъуулуду. Ол мени сагъышы этди. Тамбладан сора азыкъ да бошаллыкъды.

Таш ёмюрдеча, бусагъатда мени болгъан затым ташлады. Гаш къошума барыб, таш тёпегиме таяндым. Джастыгъым къургъакъ хансы. Юсюне къол джауулукъну джайдым. Орун джабыу бла джууургъанны орунларын габрай тутады. Ма алай алапат тёше-мёшенеде, бусагъатда ала меннге алай кёрюнедиле. Джатыб, былайдан чыгыуну юсюнден талай заманны сагъыш этдим. Сагъышха сингиб гургъанлайыма, тикден таш тёнгереген таууш келди къула-гъыма. Туруб къарагъанымда, къуу терекни дюккюннен арлакъда, тикде эки джап буу салыша тура эдиле. Ариу зат-ла. Гиерге сыймей, къараб турурум келди. Алай а джанымы сакълар кюн атмасам болмады. «Къошдан» да чыкъмагъанлай.

ышанига алыб алдым. Ургъаным тикден тѣнгереб бери тюшдю, бири да къачыб сыртдан терк аууб кетди. Бери тюшгенни джетиб бойнун тартыб, халал этдим. Къысхасы бла айтсам, муну да къозуну этгенча этиб, бузгъа бастырдым. Къуу терек тюшгенли отун эркинди. Бу джумушла бла сау кюнню кюрепдим. Энди уа аламат болдум деб къууаныб атлауучланы къатлары бла келе тургъанлайыма, ала жыгъаржугъур деб оюлдула. Бир буз келиб сол тобугъума тийди да, кѣзлеримден джилтинле чыгъарды. Къурушду да, аягъымы басалмадым. Тийиб кѣреме да, сюек сынган барды деб билалмайма. Джаным сау къалгъаны ючюн Аллахха шукурла этдим. Олтуруб бир кесек солугъандан сора, туруб, сабий заманымдача, бир аягъым бла чынгай-чынгай къошха кетдим. Беш-алты кюнню тобугъум ишлетмей гурду. Бир кесек маджалгъа айланганды, алай а алкъын бузда азыкъгъа да таякъ бла барама. Ол кюнледе, кюндюз таш дневникни бардыргъандан сора джукъгъа джарамайма. Ёрге къарайма Кече болса, джуддузлагъа къарайма, аланы санайма. Адам къатында адам ёнмейди дейдиле, былайда уа бир инсан да джокъду. Бир кере уа бѣрю джыйыныны улугъанлары эшитилиб тургъан эди кечени бир заманына дери. Бир бирде чюйе бѣрюле да джокълаучандыла былайын.

Меннге, кѣбюсюне хар зат терсине болады, бу мен ишлемеген кюнледе кѣкню хаман булут басыб турду, мен булут тилеген заманда уа, кюн къыздырыб, атлауучланы эригиб тура эди.

Мен, ёмюрде эки сѣзню башын къошуб назму этмегенме. Бусагъатда уа башыма бир затла келиб къалтыла:

Джалаугъа салыб сынаула.

Хаман бересе къыяула.

Сыйлы, къудурет Аллах.

Тартылыш меннге салах.

делим да, ызы бла тобагъа къайтдым:

Бергенинге разыма,
Къарамай кёб, азына,
Ёхдем джашай барама.
Аллах, сениге базына.

Джети кюнден сора аягъым маджал болуб, ишлей башларча болдум. Энди атлаучланы къалайда этеме? Олду иш. Бу джол иги сагъыш этиб, алай башларгъа керекме. Башлагъан джеримдеми, къыбыла джанындамы, къошну къатындамы? Хар бирини бирер табсызлыгъы барды: башлагъан джеримде бузла бек эрийдиле. къыбыла джаны эки метр чакълыгъа мийикди, кюн тиймегенликге, хауа бла джангур да эритирикдиле. Къошну къатына уа ташны, бузну узакъгъа ташыргъа керекди. Аллында да былайгъа аны ючюн таукел болалмагъан эдим. Алай болса да былайыны эки таблыгъы барды. Биринчиси – метр бла джарымгъа алашады, экинчиси – джарты тогъайча къаларыкъма да, оюлмазгъа боллукъду. Оюла да, джангыдан ишлей турургъа. бусагъатда мени мадарым джокъну орюндады. Кёб сагъыш этиб, къошну къатында башлагъанны табха санадым. Джууукъду деб, къыйын джолну барма. узакъ болса да, ариу джолну бар. дегендиле бурунгу нартла. Аланы ол айтханлары тюз болур. эшта.

Эртде тургъанны эркек аты тай табар дегенлей. эртде туруб ташланм къошну алтына таныб башладым. Ташны къургъакълай къалагъан къыйынды. Тар къаланса, оюлургъа боллукъду. кенг къаланса, таш кёб керек боллукъду. Ол себебден, ортача этиб, къалаб тебретим. Узагыракъгъа да, ёрге да таныгъан къыйын болду, къыйнаисам да, ташланы барысын да таныб, къалаб бошадым. Къошха кирген джерими арка маталлы этдим. Къаланган тёрт атлаучну мийикликге эки метр болду. Былайыны мийикликде болгъаны ючюн да, метр бла джарым къошну болду. Къалгъанын бузладан

кыаларыкыма. Къарышым бла ёлчелеб чыбыкыдан метр этгенме да, ол да джарайды.

Бузланы таш токымакь бла уруб оюб, бир кюн хазырлайма. экинчи кюн аланы тапыб кыалайма. Бир игиси. бузла бир – бирде кыанга тапача. джассы кыобадыла. Кыаларгъа ала бек таб боладыла. Гаймаз ючюн, орталарына зыгыр себеме.

Узакыгъа ташыгъан себебли. иш сериуон барады. Таш дневникге кыарадым. Мен бери, таш кыабханнга тюшгенли эки ай болду. Аллында бир айдан чыгыб кетерге болурма деб тура эдим. Иш хаман да айтханынгча болуб бармай кёре эдим. Алай болса да, мен кёлсюз тюлме. кыадалыб кюрешеме. Кюнню иссилиги шаушалгъанды, бузланы эригенлери сериуон болгъанды. Анга кыууаныб, хаман кыадалыб ташыйма. кыалайма. Эки ыйыкыны кыалагъандан сора, биягъы джангур башланыб, ишими тохтатды. Тохтатхан бла да кыалмай, кыаланган бузланы эритиб, ишими иги кесек артха ыхтырды. Не сейир эсе да, энгишгеде, кыаяны гюбюн-де буз тургъаныча турады, бери, ёрге чыкыгъанлай а, шай-гъа атылгъан гырт шекерча. эриб тебрейди. Бузну эригени, кыарасууну баргъаны. джангурну сууу, барысы да барыб, кыая джарылгъаннга кириб кетедиле. Алайы кыалайдан да энгишгеди.

Бек арымасам, ай джарыкыда кече да ишлейме. Джел. кемени баргъан джанына сюргенча. бусагъатда ишим иги барады. Атлауучланы иги ёрте ёсдюргенме. Кыалагъанымы гюбю кенгирек, бащы тарырактъ. Эйфелни минарасыча ариу зат болгъанды. Айтханымча, кыаланган не кыадар мийик болгъаны сайын, кыалагъан да аллай бир кыйын. акырын бола барады. Мен бузланы кыабыргъа таба джатлама эгиб салыргъа унутмайма.

Бюгюн меннге джыйырма беш джыл толгъан кыууанч кюнюмдю. Насыблыны джашы болсам, мен бюгюн гелгелрим бла бирге ашай-иче, ойнай-кюле турургъа керек эдим.

Мени уа кәресе. кәабханнга тишген джаныуарча, бу кая тардан чыгъалмай турама. Мен мында дьгалас эте джашагъанлы 2 ай бла 29 кюн болду. Къалагъаным оюлмай гурса, бюгюн кюнортагъа чыгъыб кетер акъылым барды. Бу экинчи къууанчымды. Эки къууанчыма да къууана, барыб биягъы бузланы сындырыб, къобарыб башладым. Ипни аллы бла арты. деб тюз айтылгъанды халкъда. Буз къазгъан джерим кенгирек да, теренирек да болгъанды. Сагъат чакълы ишледим. Бузланы къобарыб бери ата барыб, энди муну бла боллукъ болур деб. бир буз гыртны уруб бери алгъан-лай, эки иеги кыйырни эследим. Бузну ууатыб бери алыб къарасам, узунлугъу төрт эли чакълы бир эки иеги кесек. Анда къалгъан учларына къараб, не кийик, не мал тюшюб бузлаб къалгъан болур, деб келди келюме. Къокуб кетерге да бир тебрим. алай болса да, бери алыб кёрюрге таукел болдум. Тегерегин кенгиреклеи къазыб бошатыб. саулай бери алгъанымда, бузлаб тургъан, ма бу сен кёрген ЭДАФО-ЗАВР болуб чыкъды. Арта келиб алыб кетерме деб. ызына бастырыб къойдум. Анга джан кириб сау боллугъун да ким биле эди. Бюгюн бу ючюнчо къууанчымды. Хазырлагъан бузларымы ёрге ташыб къалалдым. Келтириб энди бир иги гыртны салсам. чыгъыб кетерикме деб ёрге къарагъанлай, тура ол кезюуде Сарыбийни тамада джашы Нахар келиб башымдан къарагъанын кёрюм. Ол энгишге ийилиб, къолун бери узатыб:

-Салам алейкум. Таубатыр,- деди. Мен да къолуму ёрге узатыб, саламлашдык.

-Иги тут. бери чыгъарайым!- деб. тарта башлады Нахар.

-Кесек сабыр эт, шокк бла габрайны ала келейим.- деб. мен да энгишге тишдюм. онмагъан атлаучла, «Дыгъар-дугъур!» деб. оргасына дери оюлдула. Къууанганым бла ашыгъыб, дюренирек тюшюб донгюрдеттенми эгдим, биягъылыны эриб белеуют джерлерими болду, акисидамы болдула. билмейме. Мен кыйгъыны болуб ёрге къарагъанлай.

Нахар ары тапайды. Аллыкъларымы алыб, мен ёрге къараб бир кесек тургъанлай, Нахар кълонда джыджымы бла бе-ри кёрюнюб:

-Хата джокъду. Таубатыр. ол оюулгъанланы къл да берлакыгъа кел. джыджымдан тут!-деди. аны бир кълыйы-рын бери салындыра. Ол мени ёрге. башына чыгъарыб, къл-луму дагыда бир тутуб, кълчакълаб, андан сора. бери нек тюшгенсе, кълалайла тюшгенсе, деб сорду. Мен бери къл-лай тюшгеними хапарын кълсхасы бла айтдым. Эдафозавр-ны юсюнден сагъынмадым. Ол тахсамы кишиге билдирмегенлей Москвагъа элтир акъллым бар эди. Мен анга:

-Сен мени кълалай билиб келдинг?- деб соргъанымда, ол:

-Ишим болуб Армавир шахаргъа баргъан эдим. Мында, таудача болмай, анда иссиди. Бир чайкълалыб чыгъайым деб кълбаннга бардым. Суу джагъада кълумгъа чанчъллыб тургъан, сен джазгъан кълыйыкълчкълны кёрдюм. Аны алайгъа ким. кълчан салгъаны белгисиз эди. Кълыйыкълчкълны кёргенлей, джырылдаб элге келиб, элни кълыйырында фермагъа барыб, машинамы алайда кълюб, алайдан эки атны алыб келгеним ма буду, - деди.

-Былайын кълалай табыб келалдың? – дегенимде, ол: - Былайы бек тапа джерди. алай а мен былайын бек эртдеден билеме. - деди. Кетерге деб, атлагъа мингенден сора. юч ай джашагъан «тйиреми» панорамасын бапындан къларамым бла ауладым. Алгъынча болмай, алайы энди мени кълюме ариу да, ии ди кёрюндю. Тёгерекге кълуаныб къларай, таза тау хауа бла терен – терен солудум. Мени кълуанчларыма кълуаннганча, Кюн да джарыкъл ышара эди. Джашагъаным ючюн болур. джюрегим асыры илешгенден. алайын кълюб кетерим келмегенча да болдум. Мени ич сезимлерими Нахар кълайдан билсин. Ол:

-Кел. келдик. - деб атын алгъа урду. Мен аны ызындан тебрелим. ызыма къларай да тап тегенеге сау кълал айта.

алайдан сау – эсен чыккыганым ючюн, сакъалымы сылай.
Сакъалым а Сибири чегетича, ёсенди.

Биз Сарыбийлеге джууукълашханлай, Нахар:

-Сен тош да, юйге бар. мен атланы элтиб, машинамы алыб келейим, - деб кетди.

Мен салыб Сарыбийлеге бардым. Ала мени кёргенлей, кёзлерин джандырыб, аз тюбеген джанууаргъа къарагъанча, сейирсине къараб: «Ылай нек болгъанса? Къайдан келесе, азыб – гозуб? Тюрмеде олтургъача, сакъалынг да нек джетгенди? - деб, сорууланы буз джаугъанча джаудурдула. Мен алагъа: «Хо, таш тюрмеде туруб келеме» дедим. Сарыбийни органчы джашы Осман: «Бизге бир билдирсенг а, барыб биз болушаллыкъ зат боллукъ эди эсе да», - деди.

Мен: «Беш минутха бери чыгъарыб къоярыкъ эдинг, хапар билдирирге мадар джокъ эди ансы. мадар болгъанлай а атландыргъан эдим хапарны къайыкъ-кеме бла. аны Нахар биледи.»- дедим. Сарыбий: «Тюйюшге затхамы къатыпхан эдинг?»- деб сорду. Алайсыз боллукъ тюл эди да, мен болгъан хапарымы, эдафозаврдан къалгъанын, къыхасы бла ангылатыб айтдым. Айтыб бошагъанымда, ала харх эгиб кюлюле, андап сора, хариб а деб, джазыкъсындыла. Юйге кетиб къалыргъа да болурма деген эдинг да, кетгенсе деб гургъанбыз, дедиле.

Мен эки кюнню солугъадан сора, бу фанера чемаданны этиб, ат бла барыб эдафозаврны алыб келдим, аман бол-маз ючюн бош джерлерине бузланы да тёшеб. Ала меннге, чемаданны ичинде не зат барды деб соргъанларында, мен, бууну сюеклери барды, адам къарар зат джокъду, дедим. Ол ашагъан бууунгу сюеклери болурла, деб ышардыла ала. Мен, хо, алайды, дедим.

Экинчи кюн эртденбла эртеде, Сарыбийге, мени Нарсанагъа бир джетдир дегенимде, огъай демели. Ол, машинасына от алдырыб чыгъаргъа, мен да бауда чемаданны алыб, бузланы тышына атыб, бапын джабыб багажникге салдым.

Алай бла, биз джолга чыгыб келе турганлайыбызга. Сарыпозде сен побединг. Андан арысын кесинг кересе деб, Таубатыр хапарын бошады. Мен анга:

-Кёб да кыйналганса, сейирлик зат да табханса, иги джаш, -дедим.

-Тюз айтгаса, алайды,- деди ол. Мен:

-Будай бюртюкле минг джылдан сора чакыгандыла, бир микробла төрт минг джылдан тирилгендиле деб эшитген эдим, туура мунучаны уа, талай миллион джылдан сора тирилгенни уа эшитмегенме, - дедим.

-Дуняда сейирлик затла кёбдюле,- деди Таубатыр. Биз ингирге дери кзуру эдафозаврны юсюнден селешдик.

Эртденбла уяныб кыраганымда, Таубатыр менден алга туруб, эдафозаврны хар несин ёлчелеб, кыагытха джазыб кюреше тура эди. Мен туруб, кийине – кийине:

-Керти, ётюрюк эсе да, аллай бир хапар эшитген эдим, алимле мында минг джылны эрте бастырылган ичинде суу бла бир сауутну табхандыла. Ала айтхандан, ол сауутну ичинде суу бла хауа алай таза болгандыла, ол заманда джашаган адамны эрлай бусагытда заманга кечюрсенг, эки сагытдан кёбге барлык тюл эди, - дедим.

-Мен анга ийнанам. Бу зат тюнепеден эсе бюгюн маджалыракды, тирирекди. Чолпанлача ол кёзлени джанганларына бир кыра. Аллах айтса, ачылыб, тирилик кетер,-деди Таубатыр. Биз джаныуарны орнуна джыйыб, бел кюл джууб, эшикте таза хауа бла солуб кыайтханыкыда, Джарояр улу тепсиге эртден азыкны сала тура эди. Биз бытай бисмилля этерге тебегенлей, эшикдеп Джарояр бла Сарыбий кирдиле. Кюл чайкыб, ала да бизни бла олтурдула.

-Тенгими хазыр запчастлары бар эди да, аладан салыб, - машинаны ингирге этиб бошаган эди, бирер джюз грамм эмей болдук, полдю деди да, аны амыры кече квалдырды ансы,-деди Джарояр.

Ауузланыб бошагъанлай, Сарыбий бизни джолгъа ашыкъдырды. Биз Джароярлары бла къол тутушуб, джолубузгъа атландыкъ. Акътёш да ашырды бизни, джабагъы къуйругъун ары- бери булгъай.

Тикледен чыгъыб ары аууб барабыз. Таубатыр салкъыныракъды. Мен аны къулагъына акъырынчыкъ:

-Джароярлары бизни ашыргъан сагъатда, къызы от юйню мойюшюнден бизге джашыртын къараб тура эди,- дедим. Джаш бир кесекден, булутдан чыкъгъан кюнча, джарыкъ болду. Ючюбюз да ууакъ-ууакъ ушакъ эте, Учкекеннге джетдик. Учкскенде Сарыбий тюберик адамына тюбегенден сора, Нарсанагъа кетдик. Самолётха миннген сагъатда чемаданнга къарагъан этерикдиле деб, Таубатыр аны ючюн поезд бла барыгъын айтхан эди. Ол себебден, Таубатыр Нарсана вокзалда къалды, мен аны Москвада сакъларгъа айтыб, Минвод аэропортха кетдим.

Москва. Курск вокзалда поездни келирин сакълайма. Поезд келди. Биринчи вагону къатында тюбеширге айтхан эдик да, алайда сакъладым. Таубатыр келмеди. Бу рейсге билет табалмай къалгъан болур дедим да, экинчи кюн да барыб сакъладым. Ючден дагъан таймаз деб, ючюнчю кюн да сакъладым. алай а Таубатыр келмеди. Болмагъанында, Москвада ишими тындырыб, юйте къайтдым.

3

Мен Москвадан къайтханлы юч ыйыкъ болду. Таубатыр бла Афозадан хапарсызма. Дженгил-дженгил ала мени эси-ме тюшгенлей турадыла. Бюгюн да шахарда биягъыланы юслеринден сагъыш эте барама: Афозасы не болду, кеси не болду. Уллу Къарачайданма деген эди, анда уа талай эл барды, къайсы эден болганын а айтмагъан эди. Къайсы эде джашагъанын билсем, барыб хапар сормай къоярыкъ тюн эдим.

Биреулен дженгимден тартды. Ызыма бурулуб къара-сам, Таубатыр ышыра тура эди. Экибиз бир-бирибизни къучакъладыкъ, ийнакъладыкъ. Тынчлыкъ-эсенлик билгенден сора, соргъанымда, ол былай айтды:

-Оллахи, Бекмазан, мени Москвагъа джолум къолай болмады. «Кисловодск-Ленинград» дженгил баргъан поездни ючюнчю вагонунда, купеде орун алыб таб джарашдым. Мен болгъан купеде Роман Андреевич деб бир къартыракъ оруслу болмаса, киши джокду. Ол къайгъысыз, тынч, огъурлу адамды. Ачыб къарай барыргъа керек бола эди да, Афозаны къартдан джашырыргъа болмады. Экибиз да ол джаныуарны юсюнден селеше барабыз. Сен кёрген сагъатдача болмай, артдан артха бир тири болгъан эди. Суу да иче, аз-аз джубана да башлагъан эди. Роман Андреевич зоолог эди. Джаныуарланы, хайыуанланы юслеринден уялу билими болгъан адам эди да, эдафозаврдан сора да кёб тюрлю динозаврланы юсюнден сейир халарла айта эди.

Афоза эркин солур ючюн, чемаданны башын ачыб къойгъанма. Къачхыды демезсе, иссиди да терезени ачханма. Андап таза, салкъын аяз ургъанын билиб эте болур эди, хаман ары-ары къарай эди.

Арстовха джете эдик. Къарт, белибизни да бир тюзетейик деди да, купеден чыгыб, коридорда бир кесек турдукъ, терезеден къарай. Поезд Дон сууну кёпюрюне киргенлей акъырыныракъ болду. Не болду, былай этмеучен ушай эди да деб, мен къайыгъылы болуб купеге киргенлей, Афозаны терезеден тышына секиргенин ээлеб къалдым. Джетиб терезеден къаралым, джукъ кёрмедим. Ёлююн кёрсем а, поезд акъырын эди да пошюб алыкъ эдим, илмугъа керек болдукъ эди. Кийик не десени да кийикди, кийиклигин этиб кетди. Мийик къаяладан чынгаучу джануаргъа вагондан секирген не лязым. Асыры ачуланнгандан, не этерге билмей, балтанг суугъа кетсе, ызындан сабын аз дегенлей, Афозаны чемоданын терезеден шуууладгым, Анресвич

кирди да, бетинг нек тюрлешгенди, деб сорду. Афозаны этгенин айтханымда, ол да бек кыйналганча керюндю. Ары чыгъайыкъ деб терслик менде болду, кечгишлик эт, деди ол. Мен анга. хата джокъду, джазыу алай болур эди, деб кьойдум. Кёлубюзню басар ючюн, этиучюбюзню этиб. стаканланы тукъушдурдукъ. Не этерик эдим. Арстовда тюшюб, ызыма кьайтдым, - деб Таубатыр хапарны алайгъа джетдирирге, кызыу келген кызыл «Жигули» кьатыбызгъа джетерге тохтады да, Таубатыр анга миниб, гебреди. Мен:

-Сабыр эт, бир-эки сорлугъум бар эди, - дедим.

-Аллах айтса энтда тюбеширбиз, сорурса. айыб этме. Бекмазан, бирда бек ашыгъыпбыз,-деб кетди Таубатыр.

4

Таркъ – Таркъ. таркъ – таркъ, таркъ-таркъ...-деб. чарх-ла тыкырдайдыла. Белгород шахарда джашагъан Анато-лий Картышкин тенгиме барыб. кьайтыб келеме поезд бла. Кьатымда олтургъан менден джашыракъ, сёлеширге сюй-ген Сергей Дубов деб бир келбетли адамды. Мени хапары-мы да сорады, кесини хапарын да айтады. Аламаг джол негерди. джарыкъ адамды.

Келе келиб, Дон суудан ётюб тебрегенлей. Таубатырны хапары эсиме тюшюб, туруб терезеден кёпюрге, суугъа кьарадым. Сергей кьатыма келиб:

-Джаратамысыз Шолоховну шош Донун?-деб сорду. Мен анга:

-Джаратама, бек аламагды. Бу кёпюр бла байламлы бир иш да эсиме тюшюб,-дедим.

-Гахса пол эсе, айтсагъыз тынгыларыкъ эдим,-деди ол.

-Улду такъсалыгъы джокъду, адам ийнамазлыкъ затды ансы,-дедим мен. Сергейни кьулакълары ёрге туруб:

-Айтыгъыз, айтыгъыз. мен ийнанырма,-деди.

Биз орнубузга олтурдук да, мен хапарны кысхасы бла айтдым:

-Онбир-онеки джылы мындан алга, меннге джууук джетген адам бир джаныуарны Москвага алыб барган-лай. ол джаныуар ма бу кёпюрде вагону терезесинден Дон сууга секириб кетген эди.-дегенимде. ол:

-Аны ара шахарга алыб бара эсе. ол алай бош джаныуар болмаз эди. толурак бир айтыгыз, - деди.

-Кьой. кьой, ол узун хапарды. Эртеде болуб кетген зат неге керекди,-дедим.

-Ол меннге керекди. шо бир айтыгыз.-деб тиледи Сергей.

-Джууугум аны ёмюрлюк бузланы ичинде табхан эди,-дедим мен анга. -Къайдам несин айтайым. Сыртында уа, башха бир джаныуарда да болмаган. джелкеннге ушаган заты бар эди дегенимде. Сергей:

-Меннге эм кереклиси ма ол эди,- деди.

-Алай ушакъ эте, Армавирге джетдик. Сергей меннге:

-Джетдик, Бекмазан, келигиз тюшейик,- деди.

-Сен джетгенсе, сен тюш. Мен энтда бир кесек барлыкма.- дедим.

-Ол алайды, алай а мен сизни кьонакыга чакырама, келмесегиз чырта боллукъ тюлю.-деб тохтады Сергей.

Алай кьаты болганында, ол иги адмны разы этер ючюн. тюндюм. Сергей такси тутуб юйюне бардыкъ. Бир кесекден хан юйюне кириб,кьуралган стол джанына олтурдукъ. Мен бир - эки дыгырдадым да, биринчи стаканны агыздыкъ. Ашарыкьладан бир - эки кьабхандан сора. Сергей экинчи стаканны алдыра айтды:

-Гаубатырны саудугу ючюн таргайыкъ!

Мен секириб ёрге кьобдум да:

-Сен аны къайдан билесе, мен аны атын бир кере да айтмаганма да?- дедим.

-Олтуругъуз. Ауузланыгъыз да бошагъыз, айтырма,-деди Сергей.

-Сабырыма таш байлаялмагъанымда, ол мени чакъырыб барды да. тонгъузлары болгъан бауну эшигин ачыб къарадыкъ. Сергей меннге:

-Бу төрт тонгъуздан сайлагъыз да бирин алыгъыз. - деди.

Мен не айтыргъа билмей, бир Сергейге, бир тонгъузлагъа къарайма. Сайлаялмай турады деб кѣлпоне келген болур эди, Сергей меннге:

-Ма ол мюйюшдеги къара къолан тонгузну алыгъыз. Суюсегиз сатарсыз, суюсегиз кесиб апарсыз. Джашды, семизди, аламаг гатлы эги барды, - деди.

- Тонгъузларынгъы хайырларын кѣр, алайына берсенг да аллыкъ тюлме,-дедим.

-Да, мен да алайына береме. тюзюн айтсам, берирге борчумду,-деди ол.

-Не борч хапарды ол? Аз да, кѣб да айтма, аллыкъ тюлме.-дедим

-Сора багъасын берейим ачха бла, - деди Сергей.

-Не ючюн бергениги айтмасанг, аны да аллыкъ тюлме,- дегенимде, ол былай айтды:

-Мен 1981 – чи джыл Джубгада солуй эдим. Бир кеч улуу смерч (шайтан джел) келиб, тенгизден сууну чыгъарыб къуюб, элге кѣб заран салгъан эди. Автомобиллени затны да элтиб тенгизге къуйгъан эди. Ол сагъатда смерч тенгизден бир затланы тышына агъан эди. Эртебласында бара-барыб тенгиз джагъада мен ёмюрюмде кѣрмеген сейирлик джаныуарны скелетин табхан эдим. Узунлугъу метрден артыкъ эди. Кѣлегиме чырмаб алыб кетдим. Сингирлери сюеклерин тутуб тургъанындан алыб къарасанг, кѣб болмай ёлгеннге ушайды. Аягъына туч къанджалчыкъ къысылыб, анда джити зат бла басылыб. «Эдафозавр Гаубатыра» деб джазылыб эди. Заманым джетген эди да, экинчи къон скелетни да алыб, юйюме кетдим. Талай къонден сора.

илмуҕа джарар деб. алыб барыб Москвада палеонтология музейге бердим. Андан алҕан ачхама бир тонгуз сатыб алҕан эдим. Ма была барсы да андадыла. Сыртында джелкени дегенлей билген эдим. «Таубатыр» дегенлей секириб ёрге турҕанында уа, джаныуарны сиз табханыҕыызҕа ишексиз болдум. Тюзлюк керекди. Ол себебден, бу Таубатырҕа тыйышшыды анга берирсе,- деб. бир кюлте ачханы берди. Сени да кыйынышды, джартысын ал дегенимде. алырҕа унамады. Тонгузланы кёрҕюз-юб, была меннге артыҕы бла да боллукьдула, деб кьойду. Сергей кесини дженгил автомашинасы бла мени автовокзалыҕа дери ашырды.

-Юйюмю таныдыҕыыз, келе гуругуыз,- деди.

-Сен да бизге кьонакылаб келмей кьалма,-деб адресими айтдым. Сергей бла мен кьол тутушуб айырылдыкь. Мен автобусха миниб кетдим.

5

Юйге келгенлей, Сергей берген ачханы санадым. Семиз тонгузну баҕасына орта ийнек алырҕа боллукьду. Эки-юч кюнден сора, ачханы да алыб, кесине берирге деб Таубатырны излей, «Жигули» бла джолҕа чыкьдым. Хурзукдан бапплаб, Уллу Кьарачайны бютеу эллерине айланыб. Таубатырны табхынчы излерикиме. Гара суучукь алайым да, джолда урҕлай барырма деб. Кьарча кьаланы «Брацигово» тюкенини кьатында тохтадым. Алайда, автобуса тохтаучу джерде, джети-сегиз джыл болҕан бир джашчыкь сюелиб тура эди. Мен аны кьайда эседа кёрҕенча болдум. Алай а кьайда кёрҕеними эсиме тюшюралмадым.

-Джашчыкь, кимни джашыса? - деб сордум.

Таубатырны джашыма. - деди джашчыкь.

Туура ол кезуде, ышара-ышара, Таубатыр тюкенден чыгъыб келе эди. Биз саламлашыб, тынчлык-эсенлик соргандан сора, Таубатыр бла джашын машинагъа миндириб, юйге алыб келдим. Сергей Дубов бла тюбешгеними айтыб, арты къалын болсун деб, алгъыш этиб, ачханы къолуна бердим. Афозаны сюсклери табылгъанына Таубатыр бек сейиртамапа болду. Мен Сергейге этгенча этиб, ол ачханы джартысын меннге берирге кюрешди, мен алыргъа унамадым.

-Таубатыр, сен джазыб Афозаны аягына джукъ къысханмы эдинг?-деб соргъанымда, ол былай айтды:

-Поездни сакълагъан замаанда, туч къанджалгъа чой бла уруб, чеканка этиб, «Эдафозавр Таубатыра» деб джазыб, ал аягына орнитологча этиб, бек демснгили бегитген эдим.

Андан сора Таубатыр сейирсиниб айтды:

-Кёремисе ол джазыкъ джаныуарны джазыуун: миллион джылланы бузну ичинде бузлаб турду. андан мен табыб бери чыгъардым, джан кириб гирилди, алыб баргъанлай, барыргъа соймегенча, вагону терезесезинден секириб суугъа кетди. алайдан юч джылны барыб Джубгагъа джетди. Анда не болса да бир зарауатлыкъ джетиб къуру сюеги къалды, аны смерч тышына быргъады, аны да Сергей табды, элтиб музейге атды. Къалай – алай да Аллах аны сюегин ол музейге, анда туругъа буюргъан болур эди, не-е-е, Бекмазан?

-Тюз айгаса, -дедим мен, -ол алайды, алай а сюети алайла да тынчлыкъ табха эди. Бир ашнякъ тайдырыб кетиб, къайры болса да тышына джюздюрюб иерге болдукъду.

-Ким биледи, болургъа болур, -деди Таубатыр.

Бир джукъ ауузланайыкъ деб, бирер джюз грамм къуюб, алгъыш этиб, биз да стаканланы къагышдырдыкъ, эшик къагъылды. Туруб къарагъанымда, Сергей джууугъум келиб тура эди.

-Къонакъ аламысыз?-деди ол.

-Къонакъ Аллахны къонагъыды. Сенича къонакъны атмасакъ, камни аллыкъбыз, кел, - деб къол гута, мен аны

ичкери чакъырдым. Сергей бла Таубатырны бир – бирине ганышдырдым. аны ючюн деб, стаканланы джангыдан алдыкъ.

6

Ары чакъырдыла да, Таубатыр юйдегисин да алыб, кёчюб Къзакъстаннга кетди. Ол анда, Астанада Жунусбек деген алим бла бирге динозаврланы юсюнден илму иш бла кюрешеди. Таубатырны ары чакъырылгъаны былай болады.

Таубатыр Москвагъа баргъан сагъатында, Афозаны скелетине къараргъа деб музейге киреди. Скелетни къатында Афозаны сау сагъатында сураты да тагъылыб гургъанды. Алайда, къарай тургъанладан биреулен Таубатыргъа, сен Кавказданмыса, деб сорады. Хо дегенинде, табличканы кёгюзтюб, сен бу Таубатыр дегенден хапар, билмеймисе? – деб сорады. Билеме, ол менме, дейди Таубатыр. Соргъан Жунусбек болады. Ала алайда иги танынадыла. Жунусбек къарачайлылагъа кёб сый-махтау бериб сёлешеди. Экисини араларында шохлукъ-тенглик бегиди. Алай бла, талай джылдан сора, Таубатыр Къзакъстаннга, Астанагъа чакъырылады. Ары кетеринден джети кюнню алгъа. 2000 –чи джылны 1-чи апрелинде Таубатыр келиб меннге:

-Ол сагъатда сен къалай тюз билген эдинг, Бекмазан, деди.

-Ангыламадым, не ючюн айтаса? –деб сордум.

Таубатыр хапарны аш ылатыб айгды:

-Танышхан кюнубюзден бапплаб, Сергей бла мен аламаат тенгле болдукъ. Аргъа къоймай, ол мени Москвагъа элтди да, музейде болумну толусу бла айтыб, Афозаны табличкасына кеси бла бирге мени да джаздырды. Аны былай джазгъан идиле «Афозавр, который подо льдом пролежал 280 миллионов лет, и который, после раскопки через 2-3 дня ожил, был найден в Лабинской пещере Магамедом (Таубатыром) Домбайчевым в 1978 году. Когда он вёз

эдафозавра в Москву для сдачи в зоопарк не-реежая через Дош. эдафозавр выпрыгнул с окна вагона и исчез в реке. А через три года, в 1981г. был найден Сергеем Николаевичем Дубовым на берегу Чёрного моря в районе санатория Джубга.»

Андан сора бир-эки кере да Москвагъа барыб,къайтыб къарагъанымда, тура эди. Быйыл, кёб болмай, биягъы Сергей да, мен да ишибиз болуб Москвагъа бардыкъ. Музейге кириб къарагъаныкъда, джазыкъ джаныурны суюклери джокъ болуб тура эдиле. Директорны кабинетинде алгъыннгыны орнунда башха адам бар эди да, анга соргъаныкъда, мен билмейме, деб къойду. Экибиз да бек къыйналдыкъ. Кёзлеринден джыламукъла да чыгъыб, бек суйген адамы ётгенча, Сергей а менден да бек къыйналды. Аны кёргенимде, кесими къыйналгъанымы унутуб, анга кёл этерге кюрешдим.

Чотну ахыры алай боллугъун сен эртде огъуна айтхан эдинг. Ай медет, мен джангъылгъан эдим. Джазыкъ Афозагъа джан киргенден сора ызына къайтарыб алыб келсем иши боллукъ эди. Къайры кетерик эди, балачыкъ эрлай юрениб, малла бла отлаб айланныкъ эди, ёсюб уллу да боллукъ эди. Сау дуниягъа аты айтыллыкъ эди... Алай болса да, Бекмазан, хар зат Аллахны буйругъу бла бола бара болурму дейме.

-Тюз айтаса, Таубатыр, эсе да Магомед, - дедим мен.

-Энди бир-эки айтырым барды, - деди Таубатыр,-алайда ёмюрде болмагъан бир зат болгъанды. Ол да иеди десенг, мен «таш къапхандан» кетгенден сора, къар уллу тюшюб, джаз ала кюр! юзюлюб, ташны, агъачны да келтириб къуюб, алайын джер бла геш этиб къойгъанды.

Андан сора беш джылдан Сарыбий ауушду, юйдегиси алайдан кёчюб кетди.

Апрель, 2001 год дн. КВАРАЧАЙ Ш.

Салпагаров Рамазан Абул-Керимович

Таубатыр и Афоза

На карачаевском языке.

Редактор Хубиев В. И.

Корректор Хубиев В.И.

Компьютерная верстка Салпагаров С.Р.

Тираж 300 экз.

Отпечатано в Карачаевской городской

типографии.

Карачаевск 2009 г.

84 (2 Рос. Кара.) 6-4

С 16

